

**ERMENİSTAN'IN KOLEKTİF GÜVENLİK ANTLAŞMASI
ÖRGÜTÜ'NÜ (KGAÖ) II. DAĞLIK KARABAĞ SAVAŞI'NA
DAHİL ETMEYE YÖNELİK EYLEMLERİNİN
ULUSLARARASI HUKUK AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ**

(Araştırma Makalesi)

DOI: <https://doi.org/10.33717/deuhfd.1375542>

Dr. Öğr. Üyesi Tuğçe İSAYEV*

Öz

II. Dağlık Karabağ Savaşı esnasında Ermenistan KGAÖ'nün yanında yer alması için kolektif güvenlik mekanizmasını devreye sokmayı hedeflemiştir. Kolektif güvenlik mekanizmasının devreye girebilmesi için KGAÖ'ye üye devletlerden birine yönelik bir saldırı olması şarttır. Bu doğrultuda, Ermenistan II. Dağlık Karabağ Savaşı'nı Dağlık Karabağ'ın dışına ve kendi ülkesine doğru genişletmeye çalışmıştır. Ermenistan hedefine ulaşmak için II. Dağlık Karabağ Savaşı esnasında Dağlık Karabağ savaş alanının dışına, savaş alanından kilometrelerce uzakta olan Azerbaycan şehirlerine, sivil yerleşim yerlerine ve sivililere saldırmış, Azerbaycan'ın da aynı şekilde karşılık vermesini, Ermenistan şehirlerine, sivil yerleşim yerlerine ve sivillere saldırmamasını beklemiştir. Çalışmada, Ermenistan'ın KGAÖ'yü II. Dağlık Karabağ Savaşı'na dahil etmeye yönelik eylemlerini uluslararası hukuk açısından değerlendirmek amaçlanmaktadır. Bu çalışma ile ulaşılan sonuç çerçevesinde Ermenistan'ın KGAÖ'yü II. Dağlık Karabağ Savaşı'na dahil etmeye yönelik eylemleri başarısız olmuştur. Ermenistan KGAÖ'yü II. Dağlık Karabağ Savaşı'na dahil etmeye yönelik eylemleri ile insancıl hukuk kurallarını ihlal etmiştir ve bu durum Ermenistan'ın uluslararası sorumluluğunun doğmasına sebep olmuştur.

Anahtar Kelimeler

KGAÖ, Dağlık Karabağ Uyuşmazlığı, II. Dağlık Karabağ Savaşı, İnsancıl hukuk, Uluslararası sorumluluk

* Kırklareli Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Milletlerarası Hukuk Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Kırklareli (tuceisayev@klu.edu.tr) ORCID: 0000-0001-8137-3981 (Geliş Tarihi: 15.07.2023-Kabul Tarihi: 07.08.2023) Yazar, eserinin Derginize ait bilimsel etik ilkelere uygun olduğunu taahhüt eder.

**EVALUATION OF THE ARMENIA'S ACTIONS TO INVOLVE
THE CSTO IN THE II. NAGORNO-KARABAKH WAR IN TERMS
OF INTERNATIONAL LAW**

(Research Article)

Abstract

During the II. Nagorno-Karabakh War, Armenia aimed to activate the collective security mechanism for the Collective Security Treaty Organisation (CSTO) to take its side. In order for the collective security mechanism to be activated, there must be an attack against a Member State of the CSTO. In this respect, Armenia tried to extend the II. Nagorno-Karabakh War beyond Nagorno-Karabakh and towards its own country. In order to achieve its goal, during the II. Nagorno-Karabakh War, Armenia attacked Azerbaijani cities, civilian settlements, and civilians outside the Nagorno-Karabakh war zone, kilometers away from the war zone, and expected Azerbaijan to respond and attack Armenian cities, civilian settlements and civilians. This study examines the Armenia's actions to involve the CSTO in the II. Nagorno-Karabakh War in terms of international law. The study concludes that Armenia's attempts to involve the CSTO in the II. Nagorno-Karabakh War were unsuccessful. Armenia violated the rules of humanitarian law by its actions to involve the CSTO in the II. Nagorno-Karabakh War. This situation entails Armenia's international responsibility.

Keywords

CSTO, Nagorno-Karabakh Conflict, II. Nagorno-Karabakh War, Humanitarian law, International responsibility

GİRİŞ

KGAÖ Ermenistan, Rusya, Tacikistan, Belarus, Kazakistan ve Kırgızistan tarafından 7 Ekim 2002 tarihinde KGAÖ Şartı'nın imzalanması ile kurulmuş, üye devletlerin güvenliğini sağlamayı, bölgesel ve uluslararası barış ve güvenliğe katkı sunmayı hedefleyen bir uluslararası örgüttür. Ermenistan II. Dağlık Karabağ Savaşı esnasında KGAÖ'nün yanında yer almasını istemiştir. Ermenistan bunun için kolektif güvenlik mekanizmasını devreye sokmayı hedeflemiştir. Kolektif güvenlik mekanizmasının devreye girebilmesi için ise KGAÖ'ye üye devletlerden birine yönelik bir saldırı olması gerekmektedir. Bu doğrultuda, Ermenistan II. Dağlık Karabağ Savaşı'nı Dağlık Karabağ'ın dışına çıkarmaya ve kendi ülkesine doğru genişletmeye çalışmıştır. Çünkü, Dağlık Karabağ KGAÖ'nün faaliyet alanı dışındadır. Başka bir ifade ile, Ermenistan II. Dağlık Karabağ Savaşı esnasında Azerbaycan'ın savaş alanının dışına çıkmasını ve kendi ülkesine saldırmasını, böylece kolektif güvenlik mekanizmasının ve KGAÖ'nün devreye girmesini hedeflemiştir. Ermenistan hedefine ulaşmak için II. Dağlık Karabağ Savaşı esnasında Dağlık Karabağ savaş alanının dışına, savaş alanından kilometrelerce uzakta olan Azerbaycan şehirlerine, sivil yerleşim yerlerine ve sivillere saldırmıştır. Ermenistan, Azerbaycan'ın da aynı şekilde karşılık vermesini, Ermenistan şehirlerine, sivil yerleşim yerlerine ve sivillere saldırmasını beklemiştir.

Çalışmada, KGAÖ'nün kuruluşu, yapısı ve işleyişi hakkında ayrıntılı açıklamalar yapmak ve Ermenistan'ın KGAÖ'yü II. Dağlık Karabağ Savaşı'na dahil etmeye yönelik eylemlerini uluslararası hukuk açısından değerlendirmek hedeflenmektedir.

Bu çalışmanın birinci bölümünde bir uluslararası örgüt olarak KGAÖ başlığı altında; örgütün kuruluşu, yapısı ve faaliyetleri incelenecektir. İkinci bölümde ise Ermenistan'ın KGAÖ'yü II. Dağlık Karabağ Savaşı'na dahil etmeye yönelik eylemleri başlığı altında; II. Dağlık Karabağ Savaşı, Ermenistan'ın KGAÖ'yü II. Dağlık Karabağ Savaşı'na dahil etmeye yönelik eylemlerinin başarısız olması ve Ermenistan'ın KGAÖ'yü II. Dağlık Karabağ Savaşı'na dahil etmeye yönelik eylemlerinden doğan uluslararası sorumluluğu ile ilgili değerlendirmeler yapılacaktır.

I. BİR ULUSLARARASI ÖRGÜT OLARAK KGAÖ

A. KGAÖ'nün Kuruluşu

1. Kolektif Güvenlik Antlaşması

1991'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği¹ dağılmıştır. SSCB'nin dağılmasını takip eden süreçte Baltık cumhuriyetleri hariç eski SSCB üyeleri Bağımsız Devletler Topluluğu'nu kurmuştur. Siyasi bir uluslararası örgüt olan Bağımsız Devletler Topluluğu'nun hedefi, SSCB'nin parçalanmasının ardından oluşan boşluğu doldurmak ile SSCB sonrasında bağımsızlığına kavuşan devletler arasındaki ilişkilerin mevcut durumun gerektirdiği şekilde yürütülmesini sağlamaktır².

Bağımsız Devletler Topluluğu'na üye olan Ermenistan, Rusya, Tacikistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan tarafından 1992 yılında Kolektif Güvenlik Antlaşması imzalanmıştır³. Kolektif Güvenlik Antlaş-

¹ Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği buradan itibaren SSCB şeklinde anılacaktır.

² 1991 yılında Belarus, Ukrayna ile Rusya devletlerinin başkanları Bağımsız Devletler Topluluğu Kurucu Antlaşması'nı, başka bir ifade ile, Belovejsk Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu uluslararası antlaşma ile SSCB'yi kuran üç devlet SSCB'nin varlığını sona erdirmiş, SSCB'nin bu tarihten itibaren uluslararası hukuk kişisi olmadığını ortaya koymuş; ayrıca, Bağımsız Devletler Topluluğu'nu kurmuştur. 21 Aralık 1991 tarihinde eski SSCB cumhuriyetlerinin on birinin başkanları Bağımsız Devletler Topluluğu Kurucu Antlaşması'na Ek Protokol'ü imzalamıştır ve bu devletler Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kurucu üyeleri olmuştur. Aynı toplantıda Alma Ata Deklarasyonu imzalanmıştır. 22 Ocak 1993'te Minsk'te gerçekleştirilen Bağımsız Devletler Topluluğu Devlet Başkanları Konseyi toplantısı sırasında Bağımsız Devletler Topluluğu'nun Şartı imzalanmıştır. Böylece, Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kuruluş aşaması tamamlanmıştır. Bağımsız Devletler Topluluğu üye devletlerin egemen eşitliğine dayanan bir uluslararası örgüttür. Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kuruluş aşaması, yapısı ile işleyişi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.cisstat.com/eng/cis.htm>, (Erişim Tarihi: 10.01.2023); **Hüseynov**, Fuad: Uluslararası Hukuk Açısından Bağımsız Devletler Topluluğu'nun Statüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003; **Hüseynov**, Fuad: "Bağımsız Devletler Topluluğu'nun Oluşumunun Hukuki Boyutları", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 52, Sayı 4, 2003, s. 387-401; **Karlık**, Rıdvan: Küreselleşen Dünyada Uluslararası Kuruluşlar, Beta Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 599-603; **Hasgüler**, Mehmet/**Uludağ**, Mehmet B.: Uluslararası Örgütler, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 361-363.

³ 1992 Kolektif Güvenlik Antlaşması 15 Mayıs 1992 tarihinde Özbekistan'da Taşkent şehrinde imzalanmıştır. 1992 Kolektif Güvenlik Antlaşması'nın imzalanması hakkında detaylı bilgi için bkz. <https://en.odkb-csto.org/25years/>, (Erişim Tarihi: 04.01.2023); **Erhan**, Çağrı: "Kolektif Güvenlik Örgütleri: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü, KGAÖ", Özen, Çınar/Tonus, Özgür (ed.), Uluslararası Örgütler, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2013, s. 78; **Yesevi**, Çağla Gül: "Orta Asya'da İşbirliği ve Bütün-

ması'nı Azerbaycan, Gürcistan ve Belarus 1993'te imzalamıştır ve bu uluslararası antlaşma 1994'te yürürlüğe girmiştir. Kolektif Güvenlik Antlaşması, Bağımsız Devletler Topluluğu'nun tamamlayıcısı olarak değerlendirilmiştir. Kolektif Güvenlik Antlaşması ile taraf devletler arasında bir güvenlik ittifakı oluşturulmuştur. Bu çerçevede, taraf devletlerden birine yapılacak saldırının bütün taraf devletlere yapılmış sayılacağı ve saldırıya uğrayan devletin talebi üzerine kolektif güvenlik mekanizmasının devreye sokulacağı ifade edilmiştir. Kolektif Güvenlik Antlaşması'nın 4. maddesi; taraf devletlerden birine yapılacak saldırının tüm taraf devletlere yapılmış sayılacağını, saldırıya uğrayan devletin talebi üzerine tüm taraf devletlerin saldırıya uğrayan devlete askeri yardım da dahil olmak üzere gerekli yardımı derhal sağlayacaklarını ve saldırıya uğrayan devlete Birleşmiş Milletler Antlaşması m. 51 uyarınca kolektif meşru müdafaa hakkının kullanılması için ellerindeki imkanlar ile destek olacaklarını, taraf devletlerin bu maddeye dayanarak aldıkları tedbirler ile ilgili Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ni derhal bilgilendireceklerini, bu tedbirler konusunda Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın ilgili hükümlerine bağlı kalacaklarını ortaya koymaktadır⁴.

Kolektif Güvenlik Antlaşması'nın 4. maddesi incelendiğinde bu madde ile oluşturulan kolektif güvenlik sisteminin Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın kuvvet kullanımını yasaklayan ve meşru müdafaa hakkı konusundaki düzenlemelerine paralel olduğu anlaşılmaktadır. Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın 2. maddesinin 4. fıkrası ile kuvvet kullanımını yasaklanmaktadır. Bu düzenleme devletlerin uluslararası alandaki ilişkilerinde başka devletlerin toprak bütünlüğüne veya siyasi bağımsızlığına aykırı olacak şekilde yahut Birleşmiş Milletler örgütünün amaçları ile örtüşmeyecek bir tarzda kuvvet kullanmalarını ve kuvvet kullanımını tehdidinde bulunmalarını yasaklanmaktadır. Birleşmiş Milletler Antlaşması kuvvet kullanma yasağına dair istisnai durumları da düzenlenmektedir. Bu istisnalardan birini teşkil eden meşru müdafaa hakkı, Birleşmiş Milletler Antlaşması madde 51'de düzenlenmektedir. Düzenlemeye göre Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın hiçbir hükmü üye devletlerden biri silahlı saldırıya hedef olduğunda bu devletin Birleşmiş

leşme: KGAÖ Örneği", Küresel Eğilimler Serisi, 2013, s. 1; Ateş, Davut: Uluslararası Örgütler Devletlerin Örgütlenme Mantığı, Dora Yayıncılık, Bursa 2021, s. 363; Özsoy, Bahar: "NATO'nun Genişlemesi ve Kazakistan Olayları Bağlamında KGAÖ'nün Geleceği", RUSAD, Sayı 8, 2022, s. 103.

⁴ 1992 Kolektif Güvenlik Antlaşması'nın metni için bkz. https://en.odkb-csto.org/documents/documents/dogovor_o_kollektivnoy_bezopasnosti/#loaded, (Erişim Tarihi: 02.02.2023). Bu konu hakkında ayrıca bkz. Erhan, s. 78; Yesevi, s. 1-2; Ateş, s. 363; Özsoy, s. 108.

Milletler Güvenlik Konseyi tarafından uluslararası barış ile güvenliğin korunması için alınması şart olan tedbirler alınana kadar, meşru müdafaa hakkını bireysel olarak veya kolektif şekilde kullanmasına engel teşkil etmez. Ancak, üye devletlerin meşru müdafaa hakkının kullanımı sırasında aldıkları önlemleri vakit geçirmeden Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne bildirmesi gerekmektedir. Ayrıca, üye devletlerin meşru müdafaa hakkının kullanımı sırasında aldıkları önlemler Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından uluslararası barış ile güvenliğin korunması konusunda lüzumlu görülecek biçimde harekete geçilmesi görevi ile yetkisine etki etmez⁵.

Kolektif Güvenlik Antlaşması 5 yıl için yapılmıştır, 5 yıllık sürenin dolmasının ardından süresinin uzatılması için her bir taraf devlet ile ayrı protokoller yapılması kararlaştırılmıştır. 1999'da Kolektif Güvenlik Antlaşması'nın süresinin uzatılmasına dair protokolü Azerbaycan, Özbekistan ve Gürcistan imzalamamıştır. Azerbaycan, Özbekistan ve Gürcistan'ın Kolektif Güvenlik Antlaşması'nın süresinin uzatılmasına dair protokolü imzalamaması ile bu uluslararası antlaşma çerçevesinde oluşturulan kolektif güvenlik mekanizması oldukça etkisiz hale gelmiştir⁶.

'11 Eylül 2001 saldırısının ardından ABD tarafından Afganistan'a karşı bir operasyon düzenlemesi⁷, Özbekistan gibi devletlerde askeri üsler oluş-

⁵ Uluslararası hukukta kuvvet kullanma yasağı hakkında detaylı bilgi için bkz. **Keskin**, Funda: Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanma: Savaş, Karışma ve Birleşmiş Milletler, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara 1998; **Başeren**, Sertaç Hami: Uluslararası Hukukta Devletlerin Münferiden Kuvvet Kullanmalarının Sınırları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2003; **Bozkurt**, Enver: Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanımı, Asil Yayıncılık, Ankara 2007.

⁶ **Erhan**, s. 78; **Yesevi**, s. 2; **Ateş**, s. 363; **Özsoy**, s. 108.

⁷ 11 Eylül 2001 tarihinde El-Kaide isimli terör örgütünün üyeleri 4 adet yolcu uçağını ele geçirmek suretiyle Dünya Ticaret Merkezi'ne ve Pentagon'a saldırılar düzenlemiştir. Bu saldırılar sonucunda yaklaşık 3000 kişi yaşamını yitirmiştir. Saldırıları sonrasında ABD Afganistan'daki Taliban yönetiminden saldırılardan sorumlu olan El-Kaide terör örgütünün liderini teslim etmesini, El-Kaide terör örgütünün teslim olmasını ya da sınır dışına çıkarılmasını talep etmiştir. Taliban yönetiminin bu taleplere karşılık vermemesi üzerine 7 Ekim 2001'de ABD İngiltere ile birlikte Afganistan operasyonuna başlamıştır. ABD bu operasyonu terörizme karşı meşru müdafaa çerçevesinde açıklamıştır. ABD tarafından Afganistan'a yönelik olarak düzenlenen operasyon ile terörizme karşı meşru müdafaa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Topal**, Ahmet Hamdi: Uluslararası Terörizm ve Terörist Eylemlere Karşı Kuvvet Kullanımı, Beta Yayıncılık, İstanbul 2005; **Byres**, Michael (çev. Hasret Dikici Bilgin); Soykırımdan Son Kırma Savaş Hukuku, Detay Yayıncılık, Ankara 2007, s. 84-97; **Örnek**, Serdar: Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanımı 1991 ve 2003 Irak Harekatları, Seçkin Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 174-190.

turması gibi gelişmeler bölge devletleri açısından güvenlik ile ilgili kaygıları beraberinde getirmiştir. Bölge devletleri hem kendi içlerinden hem de bölge dışından gelebilecek tehlikelere karşı yeni bir güvenlik örgütü oluşturma gayreti içine girmiştir. Bu gelişmeler ve Rusya'nın bölgede ABD ve NATO etkisini dengeleme çabaları sonucunda 7 Ekim 2002 tarihinde KGAÖ'nün kurucu uluslararası antlaşması Rusya, Ermenistan, Tacikistan, Belarus, Kazakistan ve Kırgızistan devletleri tarafından imzalanmıştır⁸.

Uluslararası örgütlerin kuruluş amaçları ve yapıları gibi kuruluş aşamaları da farklılaşabilmektedir. Bu çerçevede, uluslararası örgütlerin kuruluşu aşamalı olarak gerçekleşebilmektedir. Soğuk Savaş sırasında batı ile doğu blokları arasındaki iletişimi sağlamak, sorunları ele almak için bir forum olarak 1975 yılında oluşturulan Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Konferansı 1994 yılında bir uluslararası örgüt olarak Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı'na dönüşmüştür⁹. KGAÖ'nün kuruluşu da bir anlamda aşamalı olarak gerçekleşmiştir. 1992'de yapılan Kolektif Güvenlik Antlaşması yaşanan gelişmeler sonucunda yerini bir uluslararası örgüt olan KGAÖ'ye bırakmıştır¹⁰.

2. KGAÖ Şartı

Uluslararası örgütlerin kuruluşu aşamasında devletlerin uluslararası örgütleri kurmaya yönelik iradelerini kurucu antlaşmalar, ortak bildiriler ya da paralel hukuki işlemler ile açıklaması mümkündür. Uluslararası örgütlerin kuruluşu konusunda bu yöntemler içerisinde en çok tercih edileni bir kurucu antlaşma yapılmasıdır. Kurucu antlaşmalar uluslararası örgütlerin amaç ve ilkeleri, organları, yetkileri, sorumlulukları hakkında ayrıntılı bilgi veren uluslararası antlaşmalardır¹¹. KGAÖ, kurucu antlaşma ile kurulmuş bir uluslararası örgüttür¹².

⁸ Erhan, s. 79-80; Yesevi, s. 2; Ateş, s. 363-364; Özsoy, s. 108.

⁹ Uluslararası örgütlerin kuruluşunun aşamalı olarak gerçekleşmesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Başak, Cengiz: Uluslararası Örgütler, Seçkin Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 67-69.

¹⁰ KGAÖ'nün bir uluslararası antlaşmadan bir uluslararası örgüte dönüşmesi konusunda detaylı bilgi için bkz. <https://en.odkb-csto.org/25years/>, (Erişim Tarihi: 04.02.2023).

¹¹ Uluslararası örgütlerin kuruluşu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Meray, Seha L.: Uluslararası Hukuk ve Uluslararası Örgütler, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1977, s. 264-265; Eroğlu, Hamza: Devletler Umumi Hukuku, Turhan Kitabevi, Ankara 1984, s. 139; Başak, s. 67-69; Pazarıcı, Hüseyin: Uluslararası Hukuk Dersleri 2. Kitap, Turhan Kitabevi, Ankara 2014, s. 113-114; Çağırın, Mehmet Emin: Uluslararası Örgütler, Turhan Kitabevi, Ankara 2019, s. 115-139; Sur, Melda: Uluslararası Hukukun

KGAÖ Şartı'nda örgütün amaç ve ilkeleri, organları, yetkileri hakkında ve benzeri konularda ayrıntılı bilgi yer almaktadır. Bu uluslararası antlaşma 29 madde ve 10 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde KGAÖ'nün kuruluşu, ikinci bölümde amaçlar ve ilkeler, üçüncü bölümde aktivite hatları, dördüncü bölümde örgütün organları, beşinci bölümde genel sekreter, altıncı bölümde üyelik, yedinci bölümde gözlemciler, sekizinci bölümde hukuki yeterlilik, dokunulmazlık ve ayrıcalıklar, dokuzuncu bölümde finansman ve onuncu bölümde nihai hükümler düzenlenmektedir. KGAÖ Şartı 2003'te yürürlüğe girmiştir. Bu uluslararası antlaşmanın yürürlüğe girmesi ile ilgili düzenleme 26. maddede bulunmaktadır. Düzenleme bağlamında, uluslararası antlaşma onaya tabidir ve imzacı devletlerin sonuncusu yazılı onay bildirimini depozitere ulaştırdığı tarihte yürürlüğe girecektir. Depoziter her bir onay bildirimini aldığı anda imzacı devletleri bilgilendirmelidir. KGAÖ Şartı yürürlüğe girmesinin ardından 2003'te Birleşmiş Milletler Sekreterliği'ne tescil edilmiştir. Bu uluslararası antlaşmanın tescili ile ilgili düzenleme 29. maddede bulunmaktadır. Düzenlemeye göre, uluslararası antlaşma Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın 102. maddesine göre Birleşmiş Milletler Sekreterliği'ne tescil edilmelidir¹³.

2002'de imzalanan KGAÖ Şartı esasen Kolektif Güvenlik Antlaşması'nın güncellenmiş bir örneğini teşkil etmektedir. KGAÖ ile Kolektif Güvenlik Antlaşması arasındaki en önemli fark Bağımsız Devletler Topluluğu ile ilişkiye dairedir. KGAÖ Şartı, Bağımsız Devletler Topluluğu ve yeni kurulan uluslararası örgüt arasında bir ilişki kurmamıştır. KGAÖ, Bağımsız Devletler Topluluğu'ndan ayrı ve bağımsız bir uluslararası örgüt olarak kurulmuştur¹⁴.

Uluslararası örgütler hükümetler arası ile hükümet dışı uluslararası örgütler olmak üzere ikili ayrıma tabi tutulabilmektedir. Bu ayrım bağlamında hükümetler arası örgütler; devletler tarafından kurucu antlaşma ile kurulan, kurucu devletlerden ayrı aynı zamanda bağımsız olan, uluslararası hukuk kişiliği konusunda tartışma olmayan, kendi organları ve düzenlemeleri olan

Esasları, Beta Yayıncılık, İstanbul 2020, s. 171-172; **Shaw**, Malcolm N.: International Law, Cambridge University Press, Cambridge 2021, s. 1149-1152.

¹² KGAÖ Şartı başka bir ifade ile, KGAÖ'nün kurucu antlaşması için bkz. https://en.odkb-csto.org/documents/documents/ustav_organizatsii_dogovora_o_kollektivnoy_bezopasnosti_/#loaded, (Erişim Tarihi: 01.08.2023).

¹³ KGAÖ Şartı hakkında detaylı bilgi için bkz. https://en.odkb-csto.org/documents/documents/ustav_organizatsii_dogovora_o_kollektivnoy_bezopasnosti_/#loaded, (Erişim Tarihi: 01.08.2023).

¹⁴ **Ateş**, s. 364.

uluslararası hukuk kişileridir. Hükümet dışı örgütler ise kişisel çıkarların ya da grup çıkarlarının ulusal sınırların dışına çıkması sonucu gerçek ya da tüzel kişiler tarafından oluşturulan, asıl amacı kar elde etmek olmayan, şiddetli araç olarak benimsemeyen uluslararası hukuk kişiliğine sahip olmayan yapılardır¹⁵. KGAÖ, devletler tarafından kurucu antlaşma ile kurulmuş, kendini kuran devletlerden ayrı ve bağımsız bir kişiliğe sahip olan, kendi organları ve düzenlemeleri olan bir hükümetler arası örgüttür ve uluslararası hukuk kişiliğine sahiptir.

Genel olarak devletler uluslararası örgütlere üye olarak kabul edilmektedir. Uluslararası örgütlere üyelik, üye devletlere uluslararası örgütlerin her türlü faaliyetine katılabilme imkanı vermektedir. Uluslararası örgütlere üyelik aynı zamanda, üyelikten kaynaklanan bütün hak ve yükümlülüklere sahip olabilmeyi ifade etmektedir. Uluslararası örgüt üyeleri arasında kurucu üyeler ve sonradan katılan üyeler ayrımı yapılabilmektedir. Kurucu üyeler, uluslararası örgütlerin kuruluşu aşamasında yer alan ve kurucu antlaşmayı imzalayan devletlerdir. Sonradan katılan üyeler ise uluslararası örgütler kurulduktan sonra kurucu antlaşmalarda yer alan şartları yerine getirmek suretiyle uluslararası örgütlere üye olan devletlerdir¹⁶. KGAÖ'ye 6 devlet üyedir.

¹⁵ Uluslararası örgütlerin tanımı, uluslararası örgütlerin uluslararası hukuk kişiliği ve uluslararası örgütler arasında yapılan hükümetler arası ve hükümet dışı örgütler ayrımı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Çelik**, Edip F.: Milletlerarası Hukuk Birinci Kitap, Filiz Kitabevi, İstanbul 1987, s. 259; **Malanczuk**, Peter: Akehurst's Modern Introduction to International Law, Routledge, London and New York 1997, s. 91-100; **Brownlie**, Ian: Principles of Public International Law, Oxford University Press, New York 2002, s. 678-681; **Başak**, s. 43-45; **Hüseynov**, Lətif: Beynəlxalq Hüquq, Qanun Nəşriyyatı, Bakı 2012, s. 119-120; **Pazarıcı**, s. 112-115; **Çalış**, Şaban: "Uluslararası Örgütler: Kavramlar, Kurumlar, Kuramlar ve Tarihi Başlangıçlar", Çalış, Şaban/Özlük, Erdem (ed.), Küresel İlişkiler Çağında Uluslararası Örgütler, Çizgi Kitabevi, Konya 2018, s. 13-46; **Aksar**, Yusuf: Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk I, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2019, s. 220-223; **Çağran**, s. 5-13; **Sur**, 167-173; **Bozkurt**, Enver/**Poyraz**, Yasin/**Erdal**, Selcen: Devletler Hukuku, Yetkin Yayınları, Ankara 2021, s. 135-141; **Hurd**, Ian: International Organizations Politics, Law, Practice, Cambridge University Press, Cambridge 2021, s. 33-34; **Shaw**, s. 1143-1148. Uluslararası örgütlerin uluslararası hukuk kişiliği ile ilgili Uluslararası Adalet Divanı'nın Birleşmiş Milletler Hizmetinde Uğranılan Zararların Tazmini Hakkındaki Danışma Görüşü için bkz. <https://www.icj-cij.org/en/case/4>, (Erişim Tarihi: 11.02.2023). Danışma Görüşü konusunda detaylı bilgi için bkz. **Slomanson**, William R.: Fundamental Perspectives on International Law, Wadsworth, Boston 2011, s. 126-128; **Aksar**, Yusuf: Temel Metinler ve Davalarla Uluslararası Hukuk, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2021, s. 249-256.

¹⁶ Uluslararası örgütlere üyelik ve uluslararası örgüt üyeleri arasında yapılan ayrımlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Başak**, s. 117-124; **Denk**, Erdem: Uluslararası Örgütler Hukuku Birleşmiş Milletler Sistemi, Siyasal Kitabevi, Ankara 2015, s. 59-62; **Reçber**,

Bu devletler; Rusya, Ermenistan, Tacikistan, Belarus, Kazakistan ve Kırgızistan'dır¹⁷. KGAÖ'ye üye devletler esasen bu örgütün kuruluşu aşamasında yer alan ve KGAÖ Şartı'nı imzalayan kurucu üyeleridir.

Uluslararası örgüt üyeliğinin sona ermesi, üyelikten çıkarma ve çekilme yoluyla gerçekleşebilmektedir. Üyelikten çıkarma üye devletler açısından üyelikten kaynaklanan yükümlülüklerin yerine getirilmemesi halinde uygulanabilecek bir yaptırım olarak değerlendirilebilir. Üyelikten çıkarma yoluna başvurulacağı zaman uluslararası örgütlerin kurucu antlaşmaları ile getirilen düzenlemelere uygun davranılması gerekmektedir. Üyelikten çekilme durumunda ise yine uluslararası örgütlerin kurucu antlaşmalarında bu konu ile ilgili olarak getirilen düzenlemelere uygun davranılması gerekmektedir¹⁸. Özbekistan 2006'da örgüte üye olmuş ancak, 2012'de üyelikten çekilmiştir¹⁹. Özbekistan'ın KGAÖ üyeliğinden çekilmesinin uluslararası örgüt üyeliğinin sona ermesi ve üyelikten çekilme başlığı altında değerlendirilmesi gerekmektedir. KGAÖ'nün üyelikten çekilme ile ilgili düzenlemesi KGAÖ Şartı'nın 19. maddesinde yer almaktadır. Bu düzenlemeye göre üye devletler üyelikten çekilme hakkına sahiptir. Üye devletler üyelikten kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirdikten sonra, çekilme tarihinden en geç altı ay önce resmi çekilme bildirimini depozitere göndermelidir. Üyelikten çekilme prosedürü örgütün organlarından biri olan Konsey tarafından onaylanan bir hüküm ile belirlenir²⁰.

KGAÖ, bütün devletlerin üye olabileceği bir uluslararası örgüttür. 2007 yılında İran'ın örgüte üyeliği konusu gündeme gelmiştir ve örgüt yetkilileri örgütün bütün devletlerin üyeliğine açık olduğunu belirtmiştir. Ancak, takip eden süreçte İran'ın örgüte üyeliği ile ilgili bir gelişme yaşanmamıştır. İran'dan başka bir devlet de örgüte üye olmaya ilişkin bir talebini bugüne kadar açıklamamıştır. Bununla birlikte, İsrail ve Hindistan gibi esasen bölge dışından olan devletlerin bu örgüt ile ilgilendikleri ifade edilmektedir²¹.

Kamuran: Uluslararası Hukuk, Dora Yayıncılık, Bursa 2016, s. 244-247; **Çağırın**, s. 167-177; **Sur**, s. 180-181.

¹⁷ KGAÖ'ye üye devletler için bkz. <https://en.odkb-csto.org/>, (Erişim Tarihi: 02.02.2023). Bu konu hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. **Erhan**, s. 79; **Yesevi**, s. 2; **Ateş**, s. 364; **Özsoy**, s. 108.

¹⁸ Uluslararası örgüt üyeliğinin sona ermesi, üyelikten çıkarma ve çekilme hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Başak**, s. 124-129; **Çağırın**, s. 197-211; **Shaw**, s. 1174.

¹⁹ **Erhan**, s. 80; **Yesevi**, s. 6-7; **Ateş**, s. 364; **Özsoy**, s. 104.

²⁰ Özbekistan'ın KGAÖ ile ilişkisi ve üyelikten çekilmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Güher**, Aytaç: KGAÖ ve Özbekistan, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2018.

²¹ **Ateş**, s. 367; **Özsoy**, s. 104.

Uluslararası örgütler yeni üye kabulünün kolay ya da zor olmasına göre açık ve kapalı uluslararası örgütler ayrımına tabi tutulabilmektedir. Açık uluslararası örgütler yeni üye kabulünün kolay olduğu uluslararası örgütlerdir. Kapalı uluslararası örgütlere ise yeni bir üyenin kabul edilmesi zordur²². Yeni üye kabulü ile ilgili düzenleme KGAÖ Şartı'nın 19. maddesinde yer almaktadır. Bu düzenlemeye göre, örgütün amaç ve ilkelerini paylaşan, örgütün Şartı'nda ve örgüt çerçevesinde yürürlükte olan diğer uluslararası antlaşmalarda ve kararlarda yer alan yükümlülükleri üstlenmeye hazır bütün devletler örgüte üye olabilir. Örgüte yeni üye kabulü ile ilgili karar örgütün bir organı olan Kolektif Güvenlik Konseyi tarafından alınmalıdır. KGAÖ Şartı'nda örgüte yeni üye kabulü ile ilgili olarak yer alan düzenleme ve KGAÖ'ye yeni üye kabulü ile ilgili olarak yapılan açıklamalar bu örgütün yeni üye kabulü için yerine getirilmesi zor şartlar aramayan açık bir uluslararası örgüt olarak değerlendirilebileceğini ortaya koymaktadır.

B. KGAÖ'nün Temel Esasları ve Yapısı

1. KGAÖ'nün Amaç ve İlkeleri

KGAÖ Şartı'nın 3. maddesinde örgütün amaçları sayılmaktadır. KGAÖ Şartı ile getirilen düzenlemeye göre örgütün amaçları arasında: hem barışın hem de uluslararası ve bölgesel güvenlik ile istikrarın kuvvetlendirilmesi, örgüte üye olan devletlerce sahip olunan bağımsızlığın, egemenliğin ve toprak bütünlüğünün muhafaza edilmesi yer almaktadır²³.

Uluslararası örgütler belirli amaçları yerine getirmek için kurulan, kuruluş amaçları ile sınırlı başka bir ifade ile, fonksiyonel uluslararası hukuk kişiliğine sahip olan yapılardır. Uluslararası örgütlerin hepsi farklı kuruluş amaçlarını yerine getirmek için kurulmaktadır. İlk uluslararası örgütler daha çok teknik amaçları gerçekleştirmek için kurulmuşken, özellikle Birinci ve İkinci Dünya Savaşları'ndan sonra siyasi amaçlar için önemli ve etkili uluslararası örgütler kurulmuştur²⁴. KGAÖ de bütün uluslararası örgütler gibi

²² Açık ve kapalı uluslararası örgütler ayrımı ile uluslararası örgütlere üyelik usulleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Başak**, s. 52-53; **Çağırın**, s. 182-188.

²³ **Erhan**, s. 80; **Yesevi**, s. 1; **Ateş**, s. 365; **Özsoy**, s. 108.

²⁴ Uluslararası örgütlerin amaçları ile tarihsel olarak gelişim süreçleri konusunda detaylı bilgi için bkz. **Gönlübol**, Mehmet: Milletlerarası Siyasi Teşkilatlanma, Sevinç Matbaası, Ankara 1975, s. 9-70; **Meray**, Seha L.: Devletler Hukukuna Giriş İkinci Cilt, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1975, s. 165-167; **Gönlübol**, Mehmet: Uluslararası Politika İlkeler – Kurumlar – Kavramlar, Sevinç Matbaası, Ankara 1979, s. 471-481; **Başak**, s. 63-67; **Bennet**, A. LeRoy/Oliver, James K. (çev. Nasuh Uslu); Uluslararası

belirli amaçları gerçekleştirmek için kurulmuştur ve fonksiyonel bir uluslararası hukuk kişiliğine sahiptir.

KGAÖ'ye üye devletler örgütün amaçlarından bahsederken bu örgütün NATO'ya karşı kurulmadığını aksine NATO ile iş birliği yapmaya hazır olduklarını, NATO ile iş birliği ederek bölgesel güvenliğe katkı sunmak istediklerini belirtmektedir. Örgüt üyeleri NATO ile iş birliği etmek istedikleri konular arasında uyuşturucu trafiği, yasadışı göç, terörizm gibi konuların yer aldığını da ifade etmektedir. Örgüt tarafından resmi düzeyde yapılan açıklamalar bu yönde olmasına rağmen, örgütün esasen bölgedeki ABD ve NATO etkisini dengelemek amacıyla Rusya tarafından kurulup kullanıldığı açıktır²⁵.

KGAÖ Şartı'nın 4. 5. ve 6. maddelerinde örgütün amaçlarını gerçekleştirmeye çalışırken uyacağı ilkeler sayılmaktadır. KGAÖ'nün amaçlarını gerçekleştirmeye çalışırken uyacağı ilkeler arasında; üye devletlerin bağımsızlığına saygı, katılımın gönüllülük esasına dayalı olması, eşit haklar ve sorumluluklar, üye devletlerin iç işlerine karışmama, üye devletlerin diğer uluslararası antlaşmalardan doğan hak ve yükümlülüklerine hâle getirilmemesi, üye devletler arasındaki uyuşmazlıkların çözümünde kuvvet kullanma yoluna başvurulmaması ve tehdit içeren açıklamalar yapılmaması, üye devletlerin başka ittifaklara katılmaması yer almaktadır²⁶.

KGAÖ açısından üye devletler arasındaki uyuşmazlıkların çözümünde kuvvet kullanma yoluna başvurulmaması ve tehdit içeren açıklamalar yapılmaması ilkesi özellikle önemlidir. Bu ilkenin bu kadar fazla önem arz etmesinin sebebi, üye devletler arasında ya da örgüte yeni üye olacak devletler arasında geçmişte yaşanmış sorunların tekrar ortaya çıkmasının muhtemel olmasıdır. Bu ihtimali dikkate alan KGAÖ üye devletler arasında kuvvete başvurmayı ilke olarak yasaklamaktadır. Üye devletlerin başka ittifaklara katılmaması ilkesi de KGAÖ'nün amaçlarını gerçekleştirmeye çalışırken uygun davranması gereken ilkeler arasında yer almaktadır. Bu ilke ile örgüte üye devletler arasında dayanışmanın artırılması, örgütlenmenin güçlendirilmesi hedeflenmektedir. KGAÖ'nün amaç ve ilkeleri incelendiğinde belirlenen amaç ve ilkelerin siyasi amaçlı uluslararası örgütler ile güvenlik örgütlerinin amaç ve ilkelerine benzer olduğu anlaşılmaktadır²⁷.

Örgütler, BB101 Yayınları, Ankara 2015, s. 515-527; Doğan, İlyas: Devletler Hukuku, Astana Yayınları, Ankara 2016, s. 419-423; Shaw, s. 1149.

²⁵ Erhan, s. 82; Ateş, s. 365-366; Özsoy, s. 113.

²⁶ Erhan, s. 80; Ateş, s. 365; Özsoy, s. 109.

²⁷ Ateş, s. 365-366.

2. KGAÖ'nün Organları

Uluslararası örgütlerin amaçlarını gerçekleştirebilmeleri, görevlerini yerine getirebilmeleri, yetkilerini kullanabilmeleri ve sorumluluklarını üstlenebilmeleri için organlara ihtiyacı vardır. Uluslararası hukuk uluslararası örgütlerin organları ile ilgili sınırları bir düzenleme getirmemektedir. Uluslararası örgütler ihtiyaç duydukları sayıda ve şekilde organlara sahip olabilmektedir. Uluslararası örgütlerin organları ana organlar ve yardımcı organlar şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Ana organlar genel olarak uluslararası örgütlerin kurucu antlaşmalarında sayılmaktadır. Uluslararası örgütlerin kurucu antlaşmalarında ana organların yetki ve görevleri, ne şekilde ve kimlerden oluşacakları, nasıl karar alabilecekleri ile ilgili bilgiler de yer almaktadır. Uluslararası örgütlerde genel olarak bulunan ana organlar arasında genel kurul, konsey ve sekretarya şeklinde adlandırılan organlar yer almaktadır. Yardımcı organların kurulması konusunda uluslararası örgütlerin kurucu antlaşmaları ile düzenlemeler getirilebilmekte ve bu organları kurma yetkisi ana organlara verilebilmektedir²⁸.

KGAÖ'nün ana organları KGAÖ Şartı'nın 11. maddesinde sayılmaktadır. Bu düzenlemeye göre ana organlar arasında Kolektif Güvenlik Konseyi başta olmak üzere Dış İşleri ve Savunma Bakanları Konseyi yer almaktadır. Ayrıca, Güvenlik Konseyleri Sekreterleri Komitesi ile Daimi Konsey KGAÖ'nün ana organlarıdır. KGAÖ'nün daimi çalışma organları ise Sekretarya ve Ortak Karargah'tır. Örgütün parlamentolar arası iş birliği organı Parlamentolar Arası Asamble'dir. Sayılan organların görevleri ve çalışma usulleri örgütün Şartı ve diğer düzenleyici hukuki işlemleri ile belirlenmektedir²⁹.

Kolektif Güvenlik Konseyi ile ilgili düzenleme KGAÖ Şartı'nın 13. maddesinde yer almaktadır. Kolektif Güvenlik Konseyi, KGAÖ'nün üst düzey karar organıdır. Kolektif Güvenlik Konseyi, üye devletlerin devlet başkanlarının bir araya gelerek oluşturdukları zirveleri ifade etmektedir ve yılda en az bir defa toplanmaktadır. Kolektif Güvenlik Konseyi, örgütün amaçlarına ulaşması için gerekli kararları almaktadır ve bu konuda iş birliğini sağlamaktadır. Kolektif Güvenlik Konseyi toplantılarına üye devletlerin devlet başkanları ile birlikte dış işleri ve savunma bakanları ve güvenlik konseyleri sekreterleri, örgütün genel sekreteri, üye devletlerin örgüt bünyesindeki daimi temsilcileri ve davetli kişiler katılabilmektedir. Kolektif

²⁸ Uluslararası örgütlerin ana ve yardımcı organları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Başak**, s. 131-148; **Pazarıcı**, s. 120-124; **Çağırın**, s. 294-333; **Sur**, s. 176-179.

²⁹ **Ateş**, s. 366-376.

Güvenlik Konseyi, sürekli ya da geçici olarak örgütün çalışma organlarını ve yardımcı organlarını oluşturma yetkisine sahiptir. Kolektif Güvenlik Konseyi Başkanı, aksi kararlaştırılmadıkça Konsey'in olağan toplantısının yapıldığı devletin başkanıdır³⁰.

Dış İşleri ve Savunma Bakanları Konseyi başta olmak üzere Daimi Konsey ile Güvenlik Konseyleri Sekreterleri Komitesi Kolektif Güvenlik Konseyi'ni tamamlayan organlardır. Başka alt konseyler ve komiteler de bu organa danışmanlık yaparak yardımcı olmaktadır fakat, bu yapılar karar alma konusunda yetki sahibi değildir. Kolektif Güvenlik Konseyi, KGAÖ'nün üst düzey karar organı olduğu için örgütün diğer organlarının bu organın aldığı kararları uygulaması gerekmektedir. Örgütün diğer organlarının ayrıca, Kolektif Güvenlik Konseyi'ne görev alanları ile ilgili konularda öneriler sunması gerekmektedir³¹.

KGAÖ Şartı'nın 14. maddesinde Dış İşleri Bakanları Konseyi ile ilgili bir düzenleme yer almaktadır. Bu düzenlemeye göre Dış İşleri Bakanları Konseyi, dış politika alanında üye devletlerin etkileşiminin koordinasyonu konularında örgütün danışma ve yürütme organıdır. KGAÖ Şartı'nın 15. maddesinde Savunma Bakanları Konseyi ile ilgili bir düzenleme yer almaktadır. Bu düzenlemeye göre Savunma Bakanları Konseyi, askeri politika, askeri yapılanma, askeri ve teknik iş birliği alanında üye devletlerin etkileşiminin koordinasyonu konularında örgütün danışma ve yürütme organıdır. KGAÖ Şartı'nın 16. maddesinde Güvenlik Konseyleri Sekreterleri Komitesi ile ilgili bir düzenleme yer almaktadır. Bu düzenlemeye göre Güvenlik Konseyleri Sekreterleri Komitesi, üye devletlerin ulusal güvenliğinin sağlanması alanında üye devletlerin etkileşiminin koordinasyonu konularında örgütün danışma ve yürütme organıdır. KGAÖ Şartı'nın 16. maddesinde Daimi Konsey ile ilgili de bir düzenleme yer almaktadır. Bu düzenlemeye göre Daimi Konsey, örgüt çerçevesinde iş birliği ile ilgilenen örgütün koordinasyon organıdır. Daimi Konsey, örgütün daimi çalışma organları ile birlikte, Kolektif Güvenlik Konseyi ve onu tamamlayan organlar tarafından alınan kararların uygulanmasını sağlamaktadır. Daimi Konsey, üye devletlerin devlet başkanları tarafından atanan daimi temsilcilerden oluşmaktadır ve Kolektif Güvenlik Konseyi tarafından onaylanan hükme uygun olarak görev yapmaktadır³².

³⁰ Erhan, s. 80-82; Ateş, s. 366; Özsoy, s. 109.

³¹ Erhan, s. 80-82; Ateş, s. 366; Özsoy, s. 109.

³² KGAÖ'nün organları konusunda detaylı bilgi için bkz. <https://en.odkb-csto.org/structure/>, (Erişim Tarihi: 21.02.2023).

KGAÖ'nün Genel Sekreteri ile ilgili düzenleme KGAÖ Şartı'nın 17. maddesinde yer almaktadır. KGAÖ Şartı'nın 17. maddesinde yer alan düzenlemeye göre, Genel Sekreter örgütün en yüksek idari görevlisidir. Genel Sekreter, Sekretarya'yı yönetmektedir ayrıca örgütün daimi çalışma organlarının faaliyetlerinin koordinasyonunu sağlamaktadır. Genel Sekreter Kolektif Güvenlik Konseyi kararı ile 3 yıl için atanmaktadır ve Kolektif Güvenlik Konseyi'ne karşı sorumludur. Genel Sekreter; Kolektif Güvenlik Konseyi'nin, Dış İşleri ve Savunma Bakanları Konseyi'nin ayrıca, Daimi Konsey'in ve Güvenlik Konseyleri Sekreterleri Komitesi'nin toplantılarına katılmaktadır. Genel Sekreter örgüt organlarının görüşüne sunulan taslak belgelerin geliştirilmesini ve onaylanmasını koordine etmekte, örgütü üye olmayan devletler, uluslararası örgütler ve medya nezdinde temsil etmekte ve bunlarla çalışma temaslarında bulunmaktadır. Genel Sekreter, KGAÖ Şartı, örgüt çerçevesinde kabul edilen diğer uluslararası antlaşmalar ve belgeler açısından depoziterdir³³.

Ortak Karargah ile ilgili düzenleme KGAÖ Şartı'nın 18. maddesinde yer almaktadır. Ortak Karargah, KGAÖ'nün üst düzey askeri organıdır. Ortak Karargah çalışmalarını Savunma Bakanları Konseyi'ne bağlı şekilde yürütmektedir. Ortak Karargah'ın görevleri arasında; KGAÖ'nün askeri stratejilerini belirlemek, hareket planlarını tespit etmek, ortak güvenlik ile ilgili gerekli saptamaları yapmak, üye devletlerin ordularının iş birliği ve eş güdümünü sağlamak, KGAÖ'nün askeri gücünün geliştirilmesi için çalışmak ve benzeri hususlar yer almaktadır. KGAÖ'nün savunma bölgeleri Doğu Avrupa, Kafkasya ve Orta Asya şeklinde farklı bölgelere ayrılmaktadır. Her savunma bölgesi için geniş ölçekli olmayan, acil durumlarda müdahalede kullanılabilir sınırlı kapsamdaki ortak birlikler bulunmaktadır. Ortak Karargah üye devletlerin örgüt bütçesine yaptıkları katkılarla orantılı olarak üye devletlerin askeri görevlilerinden ve bir sözleşme kapsamında rekabetçi bir temelde istihdam edilen üye devletlerin vatandaşlarından oluşmaktadır. Ortak Karargah'ın görevleri, yapısı, üyelik ve örgütsel ilkeleri Kolektif Güvenlik Konseyi tarafından onaylanan bir hüküm ile belirlenmektedir. Ortak Karargah Rusya Federasyonu, Moskova'dadır. Ortak Karargah'ın Rusya Federasyonu topraklarında kalma koşulları ilgili uluslararası antlaşma temelinde düzenlenmektedir³⁴.

Parlamentolar Arası Asamble üye devletlerin parlamentolarından gelen temsilcilerden oluşmaktadır. Parlamentolar Arası Asamble'nin kararları tav-

³³ Erhan, s. 81-82; Ateş, s. 366; Özsoy, s. 109.

³⁴ Erhan, s. 81; Yesevi, s. 2; Ateş, s. 366-367; Özsoy, s. 109-110.

siye niteliğindedir³⁵. Parlamentolar Arası Asamble'nin kurulmasına 2006 yılında karar verildikten sonra 2010'da Parlamentolar Arası Asamble Kolektif Güvenlik Konseyi kararı ile KGAÖ Şartı'na parlamentolar arası iş birliği organı olarak eklenmiştir. Parlamentolar Arası Asamble'nin ana çalışma şekli kural olarak yılda en az bir defa yapılan genel kurul toplantıdır, olağanüstü genel kurul toplantıları da düzenlenebilmektedir. Parlamentolar Arası Asamble'nin faaliyetleri Başkanı ve parlamento başkanlarından oluşan Konsey tarafından organize edilmektedir. Konsey toplantıları hem St. Petersburg'da hem de üye devletlerin başkentlerinde yapılmaktadır. Parlamentolar Arası Asamble'nin çalışma organları üç daimi komisyondur. Bu komisyonlar; siyasi meseleler ile uluslararası iş birliği, savunma ile güvenlik, hukuki ile sosyoekonomik meseleler hakkındadır. Parlamentolar Arası Asamble'nin sürekli çalışan organı Sekreterlik'tir³⁶.

C. KGAÖ'nün Faaliyetleri

1. KGAÖ'nün Gerçekleştirdiği Sınırlı Faaliyetler

KGAÖ bugüne kadar ciddi faaliyetler gerçekleştirememiştir. KGAÖ, faaliyetleri çerçevesinde genel olarak belirlediği üç savunma bölgesinde Rusya öncülüğünde üye devletlerin katılımı ile askeri tatbikatlar gerçekleştirmekte ve böylece üye devletlerin askeri birliklerinin arasındaki iş birliğini geliştirmeyi hedeflemektedir. KGAÖ'nün faaliyetleri genel olarak incelendiğinde, örgütün Rusya tarafından politikalarını uygulayan bir araç olarak kullanıldığı ve örgütün faaliyetlerinin üye devletlerin gerçekleştirdiği ortak askeri tatbikatlar ile sınırlı olduğu anlaşılmaktadır³⁷.

Rusya 2008'de Gürcistan'da yaşanan gelişmeler bağlamında üye devletlerin Güney Osetya ve Abhazya'nın bağımsızlığını tanımaları için KGAÖ'yü devreye sokabileceğine dair açıklamalar yapmıştır. Ancak, üye devletlerden biri olan Belarus Rusya'nın bu açıklamalarına tepki göstermiş,

³⁵ Erhan, s. 82; Ateş, s. 366; Özsoy, s. 110.

³⁶ Parlamentolar Arası Asamble hakkında detaylı bilgi için bkz. <https://en.odkb-csto.org/25years/>, (Erişim Tarihi: 02.03.2023); https://en.odkb-csto.org/authorized_organs/parliamentary_assembly/, (Erişim Tarihi: 02.03.2023).

³⁷ Ateş, s. 367; Özsoy, s. 111. KGAÖ ve örgütün Rusya'nın politikalarını uygulayan araç olarak kullanılması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Torun, Abdullah: "Bölgesel Hegemonyanın Bir Aracı Olarak KGAÖ", Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi, Cilt 9, Sayı 19, 2015, s. 1-23. KGAÖ'nün etkili bir uluslararası örgüt olamamasının sebepleri ve bu konu ile ilgili öneriler için bkz. Kydyralieva, Saltanat/Abdibaitova, Burulkan: "KGAÖ'nün Merkezi Asya'daki Etkinsizliği", Bilge Strateji, Cilt 10, Sayı 18, 2018, s. 93-109.

bu durum iki üye devlet arasında soruna sebep olmuş ve bu doğrultuda Rusya Belarus'a ekonomik yaptırımlar uygulamıştır. Daha sonraki süreçte ise Rusya Gürcistan'a müdahale etmiş ve KGAÖ'yü bu konunun dışında tutmuştur³⁸.

2010'da Kırgızistan'da Kırgızlar ve Özbek azınlıklar arasında çeşitli etnik çatışmalar yaşanmıştır. Kırgızistan, yaşanan etnik çatışmaları önlemek konusunda başarısız olmuş ve konuyu KGAÖ gündemine taşımış, örgütün olaylara müdahale etmesini talep etmiştir. Rusya ise Kırgızistan'da yaşanan etnik çatışmaların Kırgızistan'ın iç işi olduğunu ve örgütün bu olaylara müdahale edemeyeceğini belirtmiştir. Bu tutum, örgütün bölgesel barış ve güvenliğin sağlanması konusundaki etkinliği ile ilgili tartışmaları beraberinde getirmiştir. Örgüte etkinliği ile ilgili olarak getirilen eleştirilerin ardından örgütün artık sadece üye devletlere dışarıdan gelen tehditlerle mücadele edemeyeceği, üye devletlere yönelik iç tehditler ile de mücadele edeceği kabul edilmiştir. Bu durum, örgütün etkinliği ile ilgili olarak ileri sürülen eleştirilerin bertaraf edilmesi açısından önem arz etmektedir³⁹.

Uluslararası örgütler amaçlarına ulaşmak için çalışırken ve faaliyetlerini gerçekleştirirken başka uluslararası örgütler ile de ilişki kurabilmektedirler. Uluslararası örgütler arasındaki ilişkiler ile aralarında iş birliği ve eşgüdümün sağlanması böylece, uluslararası örgütlerin amaçlarına ulaşmasının kolaylaştırılması hedeflenmektedir⁴⁰. 2007'de Şangay İş Birliği Örgütü ve KGAÖ arasında bir iş birliği antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile iki uluslararası örgütün güvenlik, uluslararası suçlar ve uyuşturucu kaçakçılığı ile mücadele konularında iş birliği yapacağı ifade edilmiştir. KGAÖ'nün Şangay İş Birliği Örgütü ile ilişkileri bu uluslararası örgütler arasında iş birliği ve eşgüdümü sağlamayı böylece, bu uluslararası örgütlerin amaçlarına ulaşmasını kolaylaştırmayı hedeflemektedir⁴¹. KGAÖ'nün iş birliği içinde olduğu uluslararası örgütlerden biri de Birleşmiş Milletler'dir⁴².

³⁸ **Erhan**, s. 83; **Ateş**, s. 368.

³⁹ **Nikitina**, Yulia: "The Collective Security Treaty Organization through the Looking Glass", Problems of Post-Communism, Cilt 59, Sayı 3, 2012, s. 41-52; **Erhan**, s. 83; **Yesevi**, s. 3-4; **Ateş**, s. 368; **Özsoy**, s. 112-118.

⁴⁰ Uluslararası örgütlerin diğer uluslararası örgütlerle ilişkileri konusunda detaylı bilgi için bkz. **Başak**, s. 196-201.

⁴¹ **Erhan**, s. 82; **Yesevi**, s. 9; **Ateş**, s. 367. Şangay İş Birliği Örgütü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Karlık**, s. 606-609; **Doğan**, Fazlı: "Şanghay İşbirliği Örgütü", Çalış, Şaban/Özlük, Erdem (ed.), Küresel İlişkiler Çağında Uluslararası Örgütler, Çizgi Kitabevi, Konya 2018, s. 471-502.

⁴² Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda Birleşmiş Milletler ve KGAÖ arasındaki iş birliği konusunda alınan karar için bkz. <https://en.odkb-csto.org/documents/documents/>

2. KGAÖ'nün Faaliyetlerinin Değerlendirilmesi

KGAÖ'nün faaliyetleri ve işleyişi incelendiğinde bu uluslararası örgütün Rusya'nın SSCB sonrasında SSCB topraklarındaki gücünün korunması ve kalıcı kılınması amacı ile kurulmuş bir uluslararası örgüt olduğu anlaşılmaktadır. Rusya'nın KGAÖ içindeki baskın konumu net olarak görülebilmektedir. Bu durum, örgüte üye devletler açısından zaman zaman sorun teşkil edebilmektedir. Örgüte üye devletler arasında da çözülmemiş sorunlar bulunmaktadır. Bahsedilen hususlar örgütün faaliyetlerinin yeterince etkili olamamasının en önemli sebepleri arasında yer almaktadır⁴³.

Yukarıda bahsedilen hususlara rağmen, KGAÖ üye devletler arasında ortak askeri kuvvetler oluşturulmasını, kolektif güvenliğin sağlanmasını hedefleyen bu amaçları kısmen de olsa gerçekleştiren hem uluslararası hem de bölgesel politikalar bakımından önemli olan ve gelecekte önemi artabilecek kolektif güvenliğe ilişkin bir uluslararası örgüttür. KGAÖ'nün 2022 yılında Kazakistan'da meydana gelen olaylara müdahalesi, örgüt tarihinde üye devletlere barış gücü gönderilmesinin ilk örneğidir ve örgütün gelecekte daha etkili olabileceğine işaret etmektedir. NATO'nun genişlemesine karşı da Rusya'nın gelecekte örgütü daha etkili kılması söz konusu olabilecektir⁴⁴.

II. ERMENİSTAN'IN KGAÖ'YÜ II. DAĞLIK KARABAĞ SAVAŞI'NA DAHİL ETMEYE YÖNELİK EYLEMLERİ

A. II. Dağlık Karabağ Savaşı

1. Dağlık Karabağ ile İlgili Uluslararası Sorun ve I. Dağlık Karabağ Savaşı'na Dönüşmesi

Dağlık Karabağ ile ilgili uluslararası sorun, Ermenistan'ın topraklarını genişletmeye yönelik taleplerinden kaynaklanan bir sorundur. Ermenistan'ın toprak talepleri Karabağ olarak adlandırılan bölgenin dağlık kısmı ile ilgilidir⁴⁵. Ermenistan, bu bölgenin geçmişte kurulmuş büyük bir Ermenistan

rezolyutsiya-o-sotrudnichestve-organizatsii-obedinennykh-natsiy-s-organizatsiy-dogovora-o-kollektiv/#loaded, (Erişim Tarihi: 28.04.2023). KGAÖ'nün etkileşim halinde olduğu diğer uluslararası örgütler için bkz. https://en.odkb-csto.org/international_org/, (Erişim Tarihi: 28.04.2023).

⁴³ Erhan, s. 78-79; Yesevi, s. 10; Ateş, s. 369; Özsoy, s. 113.

⁴⁴ Yesevi, s. 8-9; Ateş, s. 369; Özsoy, s. 115-120.

⁴⁵ Dağlık Karabağ ile ilgili uluslararası sorununun sebepleri konusunda detaylı bilgi için bkz. Aslanlı, Araz: Yeni Küresel Mücadele ve Karabağ Sorunu, Eko Avrasya Yayınları, Ankara 2013, s. 9-11; Ataman, Muhittin/Pirinççi, Ferhat: "Karabağ Sorunu: Dondurulmuş Yapaylıktan Kaçınılmaz Çözüm", Ataman, Muhittin/Pirinççi, Ferhat (ed.),

devletinin parçası olduğunu ileri sürmektedir. Ermenistan'a göre bu bölge SSCB döneminde hukuka aykırılık teşkil edecek şekilde Azerbaycan'a verilmiştir. Azerbaycan'a göre ise bu bölge tarihte hiçbir zaman Ermenilere ait olmamıştır, bu bölge tarih boyunca Azerbaycan'a ait olmuştur. Ancak, bölgenin nüfusu Rus İmparatorluğu tarafından oluşturulan ve uygulanan politikalar ile Ermenilerin lehine farklılaştırılmıştır⁴⁶. Ermenistan'a göre Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermenilerin self determinasyon hakkı vardır. Self determinasyon hakkı bağlamında bu kişilerin bağımsız olmaları şarttır. Azerbaycan devleti tarafından ileri sürülen görüşlere göre ise, Dağlık Karabağ sorununun çözümü konusunda uti possidetis juris ile devletlerin ülkesel bütünlüğü ilkelerinin uygulanması gerekmektedir⁴⁷.

SSCB'nin parçalanmasını takip eden süreçte hem Azerbaycan hem de Ermenistan bağımsız devletlere dönüşmüştür. Bu aşamadan itibaren Dağlık Karabağ iki bağımsız devlet arasında yaşanan uluslararası bir sorun haline almıştır. 1992 yılında yaşanan gelişmelerin ardından ise sorun bağımsız iki devlet arasında yaşanan savaşa dönüşmüştür. I. Dağlık Karabağ Savaşı esnasında Eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi toprakları ek olarak, bu toprak-

Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu, Seta, İstanbul 2021, s. 17-37; **İsmayılov**, Meşdi: "Karabağ'ın Ermenistan İçin Anlamı", Ataman, Muhittin/Pirinççi, Ferhat (ed.), Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu, Seta, İstanbul 2021, s. 57-74.

⁴⁶ Dağlık Karabağ ile ilgili uluslararası sorunun tarihi boyutu çerçevesinde tarafların ileri sürdüğü görüşler konusunda detaylı bilgi için bkz. **Dedeyev**, Bilal: "Dağlık Karabağ Sorunu'nun Tarihi Arka Planına Bakış", Aras, Osman Nuri/Dedeyev, Bilal/Yılmaz, Reha/İbayev, Vefaddin (ed.), Karabağ Savaşı Siyasi Hukuki Ekonomik Analiz, Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü 2008, s. 15-33; **Strateji Araştırmalar Merkezi (SAM)**: The Nagorno-Karabakh Conflict a Historical & Legal Appraisal, Baku 2013, s. 5-26; **De Waal**, Thomas (çev. Didem Sone); Karabağ Barış ve Savaş Süreçlerinde Ermenistan ve Azerbaycan, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2014; **Aslanlı**, Araz: "Birinci Karabağ Şavaşının Nedenleri ve Sonuçları", Ataman, Muhittin/Pirinççi, Ferhat (ed.), Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu, Seta, İstanbul 2021, s. 118-126; **İşyar**, Ömer Göksel: "Karabağ'ın Tarihsel Arka Planı", Ataman, Muhittin/Pirinççi, Ferhat (ed.), Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu, Seta, İstanbul 2021, s. 77-97.

⁴⁷ Dağlık Karabağ ile ilgili uluslararası sorununun uluslararası hukuk boyutu ile ilgili olarak tarafların ileri sürdüğü görüşler konusunda detaylı bilgi için bkz. **İbayev**, Vefaddin: "Dağlık Karabağ Şavaşının Siyasi ve Hukuki Boyutları", Aras, Osman Nuri/Dedeyev, Bilal/Yılmaz, Reha/İbayev, Vefaddin (ed.), Karabağ Savaşı Siyasi Hukuki Ekonomik Analiz, Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü 2008, s. 35-64; **Krüger**, Heiko: The Nagorno-Karabakh Conflict a Legal Analysis, Springer-Verlag, Berlin Heidelberg 2010, s. 40-92; **Aliyev**, Kamal Maikili: Nagorno-Karabakh Conflict in International Legal Documents and International Law, SAM, Baku 2013, s. 24-72; **Abdullahzade**, Cavid: Hukuki Yönleriyle Dağlık Karabağ Sorunu, Adalet Yayınevi, Ankara 2014, s. 127-241.

ların etrafında yer alan yedi idari birim Ermenistan tarafından kontrol altına alınmış ve işgal edilmiştir. Savaş esnasında Ermenistan'ın kontrolüne geçen alan Azerbaycan'ın kara ülkesinin yaklaşık %20'sine denk gelmektedir. Ermenistan tarafından gerçekleştirilen I. Dağlık Karabağ Savaşı sırasındaki eylemler işgal ile sınırlı kalmamıştır ve Ermenistan savaş esnasında insancıl hukuk kurallarını da ihlal etmiştir⁴⁸. Rusya gibi çeşitli devletlerin arabuluculuğu ile imzalanmış Ateşkes Antlaşması sonucu savaş 1994 yılında sona ermiştir⁴⁹. I. Dağlık Karabağ Savaşı nedeniyle yaşamını kaybetmiş Azerbaycanlılar yaklaşık olarak 20.000 kişidir. I. Dağlık Karabağ Savaşı nedeniyle çeşitli şekillerde yaralanmış Azerbaycanlılar yaklaşık 50.000 kişidir, esir alınmış Azerbaycanlılar ise yaklaşık 5.000 kişidir. Dağlık Karabağ ile ilgili uluslararası sorun ve dönüştüğü savaş nedeniyle toplamda bir milyon Azerbaycanlı yaşadıkları yerlerden çeşitli şekillerde ayrılmak zorunda kalmıştır⁵⁰.

⁴⁸ I. Dağlık Karabağ Savaşı ile Ermenistan'ın savaş esnasında gerçekleştirdiği insancıl hukuk ihlalleri konusunda detaylı bilgi için bkz. **Yılmaz**, Reha: "Dağlık Karabağ Savaşının İnsan Hakları Açısından Analizi", Aras, Osman Nuri/Dedeyev, Bilal/Yılmaz, Reha/İbayev, Vefaddin (ed.), Karabağ Savaşı Siyasi Hukuki Ekonomik Analiz, Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü 2008, s. 65-124; **Hazır**, Ümit Nazmi: "Karabağ'ın İşgali ve Yansımaları", Özarlan, Bahadır Bumin (ed.), Kanayan Yara Karabağ, Astana Yayınları, Ankara 2016, s. 121-140; **Shaw**, Malcolm/**Hart**, Naomi: Report on War Crimes in the Occupied Territories of the Republic of Azerbaijan and the Republic of Armenia's Responsibility, Red N Line, Baku 2020.

⁴⁹ I. Dağlık Karabağ Savaşı'nı sonlandıran Ateşkes Antlaşması için bkz. <https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/Bishkek%20Protocol.pdf>, (Erişim Tarihi: 03.04.2023).

⁵⁰ Dağlık Karabağ ile ilgili uluslararası sorun ve I. Dağlık Karabağ Savaşı'nın ortaya çıkardığı Azerbaycanlı göçmenler ve yaşadıkları sorunlar konusunda detaylı bilgi için bkz. **International Crisis Group**: Tackling Azerbaijan's IDP Burden, <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/azerbaijan/tackling-azerbaijan-s-idp-burden>, (Erişim Tarihi: 02.06.2022); **Oğan**, Sinan: "Yüzyılın Dramı-Azerbaycan'da Göçmen (Kaçkın) Sorunu", Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel Sayı, Cilt 7, Sayı 1, 2001, s. 431-543; **Seferov**, Rehman/**Akış**, Ayhan: "Karabağ Savaşı ve Bağımsızlık Sonrası Yaşanan Sorunların Azerbaycan'daki Göçe Etkileri", Bayram, Fatih/Yılmaz, Şakir (ed.), Avrasya Etüdüleri, TC BAŞBAKANLIK Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara 2006, s. 207-224; **Yeşilot**, Okan: "Karabağ Savaşının Sessiz ve Mağdur Tanıkları", Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 15, 2006, s. 85-92; **Seferov**, Rehman/**İbadov**, Adalet: "Ermenistan'ın Karabağ'ı İşgal Süreci ve Sonrasında Azerbaycan'da Yaşanan Zorunlu Göçler ve Sorunları", Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi, Sayı 18, 2007, s. 159-173; **Vermez**, Hüseyin: Dağlık Karabağ Göçmenlerinin Sosyo-Ekonomik Problemleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, TC Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2007; **Özkul**, Osman/**Vermez**, Hüseyin: "Dağlık Karabağ Göçmenlerinin Sosyo-Ekonomik Sorunları", Bilig, Sayı 51, 2009, s. 139-170.

1994 yılında imzalanan Ateşkes Antlaşması'nı takip eden süreçte Dağlık Karabağ sorunu dondurulmuş sorun halini almıştır. II. Dağlık Karabağ Savaşı'nın başlangıcına kadar Ateşkes Antlaşması Ermenistan tarafından dönem dönem ihlal edilmiştir. I. ve II. Dağlık Karabağ Savaşları arasında geçen süreçte Dağlık Karabağ sorununun barışçı şekilde çözülmesi için adımlar da atılmıştır. Dağlık Karabağ sorununun barışçı çözümü için görüşmeler yapılmış, Rusya ve ABD gibi devletlerin ve çeşitli uluslararası örgütlerin arabuluculuğuna başvurulmuştur. Bu bağlamda, Dağlık Karabağ sorununun aşamalı çözümü, toptan çözümü ve ortak devlet şeklinde çözüm önerileri ileri sürülmüştür. Dağlık Karabağ sorununun barışçı şekilde çözülmesine yönelik çabalar esnasında Azerbaycan her zaman için öncelikle Ermenistan'ın işgalini sona erdirmesini, işgal nedeniyle yerlerinden edilen Azerbaycanlı göçmenlerin yerlerine dönmesini talep etmiştir. Uzun yıllar devam eden çabalara rağmen Dağlık Karabağ sorunu barışçı yollardan çözülememiştir ve ikinci savaş başlamıştır⁵¹.

2. II. Dağlık Karabağ Savaşı ve Savaşı Sonlandıran Ateşkes Antlaşması

İki savaş arasında geçen süre boyunca yaşanan en son çok büyük çaplı olmayan çatışma ve ateşkes ihlali 12 Temmuz 2020 tarihinde Ermenistan silahlı kuvvetlerince Azerbaycan ülkesel sınırları içinde yer alan Tovuz şehrine saldırılması ile başlamıştır. Tovuz'da başlayan çatışmalar 5 gün boyunca devam etmiş ve 17 Temmuz 2020'de bu çatışmalar durdurulmuştur. Tovuz çatışmalarını takip eden süreçte 27 Eylül 2020 tarihinde Ermenistan tarafından bu defa Azerbaycan'ın ülkesel sınırları içinde yer alan Terter şehrine saldırılmıştır ve böylece, I. Dağlık Karabağ Savaşı'nı sonlandıran Ateşkes Antlaşması çerçevesinde tesis edilen ateşkes rejimi sona ermiştir.

⁵¹ Dağlık Karabağ sorununun barışçı şekilde çözümü için iki savaş arasında geçen süre boyunca gerçekleştirilen eylemler konusunda detaylı bilgi için bkz. **Abbasov**, Ali/**Xaçatryan**, Harutiun: Karabakh Conflict: Variants of Settlement: Concepts and Reality, AREAT, Baku 2006; **Aslanlı**, Araz: Qarabağ Problemi: Tarixi, Mahiyyəti, Həll Prosesi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının Araz Tədqiqatlar Mərkəzi, Baku 2009, s. 41-87; **Çaşın**, Mesut Hakkı/**Kısacık**, Sina: Kafkasya'da Azərbaycan-Ermenistan Uyuşmazlığı: Çatışma-Barış Sarkacı, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2017, s. 66-106; **İsayev**, Tuğçe: "Uluslararası Hukukta Uyuşmazlıkların Barışçı Çözüm Yolları ve Dağlık Karabağ Uyuşmazlığı", Kadir Has Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 8, Sayı 1, 2020, s. 39-70; **Sarıkaya**, Yalçın/**Aslanlı**, Araz: "Karabağ Sorununda Diplomatik Müzakereler ve Minsk Süreci", Ataman, Muhittin/Pirinççi, Ferhat (ed.), Çıkmazdan Çözüm Karabağ Sorunu, Seta, İstanbul 2021, s. 141-166.

Terter saldırısı ve ateşkes rejiminin sona ermesi ile birlikte ikinci savaş resmen başlamıştır⁵².

Savaş tam olarak kırk dört gün sürmüştür; buradan hareketle, bu savaş 44 Gün Savaşı şeklinde de adlandırılmaktadır. Ermenistan savaş sırasındaki eylemleri ile 93 sivilin yaşamını kaybetmesine, 454 sivilin çeşitli şekillerde yara almasına, 13360 adet konutun veya konut dışındaki alanın zarara uğramasına, 346 adet ulaşım aracının hasar almasına, 1018 adet çiftlikte zarar ortaya çıkmasına neden olmuş ayrıca, orman yangınları çıkarmak suretiyle zarara sebep olmuştur. Savaş sonucunda Azerbaycan önemli bir zafer elde etmiş, işgal altındaki topraklarının önemli bir kısmını işgalden kurtarmıştır. Savaş 2020 yılının Kasım ayının 10. gününde farklı şekillerde de adlandırılan Ateşkes Antlaşması'nın imzalanması ile sonlanmıştır⁵³.

Ateşkes Antlaşması'nın imzalanması ve II. Dağlık Karabağ Savaşı'nın sona ermesi Rusya'nın arabuluculuğu ile gerçekleşmiştir. Ateşkes Antlaşması'na taraf olan devletler Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan'dır. Ateşkes Antlaşması üç devletin kendisine taraf olması sebebiyle Üçlü Ortak Bildiri, Üçlü Bildiri ve Ortak Bildiri gibi farklı şekillerde de adlandırılmaktadır. Ateşkes Antlaşması kısa bir uluslararası antlaşmadır ve 9 maddesi bulunmaktadır. Ateşkes Antlaşması'nda Dağlık Karabağ bölgesindeki tüm askeri

⁵² İki savaş arasında geçen süre boyunca yaşanan çok büyük çaplı olmayan çatışmalar konusunda detaylı bilgi için bkz. **Caferov, Nazim/Aslanlı, Araz**: “Karabağ Sorununda Ateşkes ve Rusya”, Ermeni Araştırmaları, Sayı 53, 2016, s. 239-259; **Tuncel, Turgut Kerem**: “Güney Kafkasya’da 2-5 Nisan 2016’da Yaşanan 4 Gün Savaşı”, Ermeni Araştırmaları, Sayı 53, 2016, s. 301-338. Terter saldırısı ile I. Dağlık Karabağ Savaşı sonrasında imzalanan Ateşkes Antlaşması ile tesis edilen ateşkes rejiminin sona ermesi ve II. Dağlık Karabağ Savaşı'nın başlaması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı**: Yukarı Karabağ’da 44 Günde Gelen Zafer: Türkiye - Azerbaycan Kardeşliğinin Nişanesi, Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2021; <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/i-ve-ii-qarabag-muharibesi/44-gun-suren-veten-muharibesi-ii-qarabag-muharibesi>, (Erişim Tarihi: 09.06.2023); **Şefiyev, Ferid/Huseynov, Vasıf**: “İkinci Karabağ Savaşına Giden Yol”, Ataman, Muhittin/Pirinççi, Ferhat (ed.), Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu, Seta, İstanbul 2021, s. 169-181.

⁵³ Savaş sırasında yaşanan gelişmeler konusunda detaylı bilgi için bkz. **Abdullahzade, Cavid**: “Dağlık Karabağ Sorunu’nda Ermenistan’ın Rolü ve Sorumluluğu”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 69, Sayı 4, 2020, s. 1541-1568; **Acer, Yücel**: “Ermenistan’ın Savaş Suçları Uluslararası Hukuk ve Ermenistan’ın Karabağ’a Dair Askeri Faaliyetleri”, Seta Analiz, Sayı 337, 2020, s. 1-15; **Acer, Yücel**: “Ermenistan’ın İkinci Karabağ Savaşı’ndaki Askeri Faaliyetleri ve Uluslararası İnsancıl Hukuk”, Ataman, Muhittin/Pirinççi, Ferhat (ed.), Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu, Seta, İstanbul 2021, s. 271-298.

faaliyetlerin, çatışmaların gün sonunda durdurulacağı belirtmiştir. Ermenistan'ın Kelbecer'i ve Laçın'ı belirlenen tarihlere kadar Azerbaycan'ın kontrolüne bırakması kararlaştırmıştır. Ermenistan ve Dağlık Karabağ'ı bağlayan Laçın koridorunun oluşturulması ve bu koridorun Rus Barış Gücü'nün kontrolü altında kalması hüküm altına almıştır. Rus Barış Güçlerinin görev yapacağı yerler Laçın koridoru ve Dağlık Karabağ'daki temas hattıdır. Rus Barış Gücü'nün Dağlık Karabağ temas hattındaki görev süresi Ateşkes Antlaşması'na göre 5 yıl olacaktır ve taraflardan birinin aksi yönde beyanda bulunmaması halinde kendiliğinden 5 yıl daha uzayacaktır. Ateşkes Antlaşması'nda sorunun yaşandığı bölgedeki ulaşım ile ekonomiyi sağlayan bağlantılardaki tüm blokajın kaldırılması ile ilgili bir düzenleme de bulunmaktadır. Bu düzenleme ile ek olarak Azerbaycan ile Nahçıvan'ı bağlayan bir Nahçıvan koridorunun oluşturulması kararlaştırılmıştır. Ateşkes Antlaşması ile antlaşmanın taraflarınca uygulanmasını etkili biçimde kontrol edebilmek amacıyla bir Ateşkes Kontrol Merkezi oluşturulmuştur. Ateşkes Antlaşması'nın gereği olarak savaş sırasında alınan esirlerin ayrıca, asker cenazelerinin iadesi karşılıklı olarak gerçekleştirilecektir. Ateşkes Antlaşması bağlamında hem mülteciler hem de ülke sınırları dahilinde yerlerinden ayrılmak zorunda kalmış kişiler Dağlık Karabağ'a ayrıca, etraftaki idari birimlere Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği kontrolünde dönebilecektir⁵⁴.

⁵⁴ II. Dağlık Karabağ Savaşı'nı sonlandıran Ateşkes Antlaşması için bkz. <https://president.az/az/articles/view/45923/print>, (Erişim Tarihi: 09.06.2023). Ateşkes Antlaşması'nın Türkçe'ye çevrilmiş hali için ayrıca bkz. **Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu (TİHEK)**: Ermenistan'ın Karabağ'daki Eylemleri: İnsan Hakları İhlalleri ve İhlallerin Takibi, TİHEK Yayınları, Ankara 2021, s. 16. Ateşkes Antlaşması ve Azerbaycan için önemi konusunda detaylı bilgi için bkz. **Aznevî**, Ferhat: Hukuksal Boyutuyla Türkiye ve Azerbaycan'ın Ortak "Ermeni Sorunu" Yukarı Karabağ ve 10 Kasım 2020 Ateşkes Antlaşması, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara 2021; **Erçakıca**, Mustafa: "Dağlık Karabağ Sorunu'nun ve 'Ateşkes' Antlaşması'nın Uluslararası Hukuk ve İnsancıl Hukuk Açılımlarından İncelenmesi", Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, Cilt 12, Sayı 47, 2021, s. 287-314; **Huseynov**, Vasıf: "Güney Kafkasya'da Savaş Sonrası Durum", Ataman, Muhittin/Pirinççi, Ferhat (ed.), Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu, Seta, İstanbul 2021, s. 229-244; **Pirinççi**, Ferhat/**Güler**, Mehmet Çağatay: "Azerbaycan'ın Stratejik Sabrının Sonu ve Karabağ'da Yeni Denklem", Ataman, Muhittin/Pirinççi, Ferhat (ed.), Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu, Seta, İstanbul 2021, s. 205-228; **Veliyev**, Cavid: "Jeleznovodsk Bildirisi'nden Moskova Bildirisi'ne Rusya'nın Dağlık Karabağ Politikası", Ataman, Muhittin/Pirinççi, Ferhat (ed.), Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu, Seta, İstanbul 2021, s. 301-324; **Yüksel**, Cüneyt/**Yüce**, Hamza: "Uluslararası Hukuk Açısından Dağlık Karabağ Sorunu ve İkinci Dağlık Karabağ Savaşı Sona Erdiren Ateşkes Antlaşması", İstanbul Hukuk Mecmuası, Cilt 80, Sayı 3, 2021, s. 1021-1065.

B. Ermenistan'ın KGAÖ'yu II. Dağlık Karabağ Savaşı'na Dahil Etmeye Yönelik Eylemlerinin Başarısız Olması

1. KGAÖ'nün Kolektif Güvenlik Mekanizması

KGAÖ'nün faaliyetleri ve kolektif güvenliği sağlayan mekanizmasına dair düzenlemeler KGAÖ Şartı'nın üçüncü bölümünde yer almaktadır. KGAÖ Şartı'nın 7. maddesine göre üye devletler örgütün amaçlarına ulaşması için ortak önlemler alırlar. Üye devletler ayrıca, askeri ve teknik iş birliği, silahlı kuvvetlerin tedariki gibi konularda etkileşimde bulunurlar. Üye devletler, örgüte üye olmayan devletlerin ordu gruplarının ve askeri altyapısının nesnelere ülkelerine yerleştirilmesi konusunda diğer üye devletler ile acil istişare ettikten, koordinasyon gerçekleştirdikten sonra karar alırlar⁵⁵.

KGAÖ Şartı'nın 8. maddesine göre örgüte üye devletler, uluslararası terörizm ile aşırıcılık, yasadışı psikotropik madde, uyuşturucu ile silah kaçakçılığı, organize uluslararası suçlar, yasadışı göç ile üye devletlerin güvenliğine dair diğer tehditler ile mücadele etmek için çabalarını birleştirirler ve koordine ederler. Üye devletler, üye devletlerin egemenliğine, toprak bütünlüğüne, istikrarına ve güvenliğine tehdit teşkil eden kriz durumlarına karşılık veren sistemin örgüt çerçevesinde oluşturulması ve işletilmesi için tedbirler alırlar. Üye devletler; devletlerin sınırlarının korunması, bilgi alışverişi, bilgi güvenliği, nüfusun ve ülkelerin doğal ya da teknolojik nitelikteki acil durumlardan ve düşmanlıklardan kaynaklanan tehlikelerden korunması konularında iş birliği yaparlar. Üye devletler, ilgili devletler ve Birleşmiş Milletler'in hakim olduğu uluslararası örgütler ile yakın iş birliği içinde bahsedilen doğrultuda faaliyetlerini sürdürürler⁵⁶.

KGAÖ Şartı'nın 9. maddesine göre üye devletler, özellikle örgütün danışma mekanizmalarını ve prosedürlerini kullanarak uluslararası ve bölgesel güvenlik problemleri ile ilgili dış politika konularını onaylarlar ve koordine ederler. KGAÖ Şartı'nın 10. maddesine göre ise üye devletler kolektif güvenlik sisteminin işletilmesini düzenleyen sözleşmesel ve hukuki

⁵⁵ KGAÖ tarafından gerçekleştirilen faaliyetler ile örgütün kolektif güvenliği sağlamaya yönelik mekanizması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Yesevi**, s. 2; **Torun**, s. 9; **Kydyralieva/Abdibaitova**, s. 97-99; **Ateş**, s. 364; **Özsoy**, s. 110-111.

⁵⁶ KGAÖ'nün kolektif güvenliği sağlamaya yönelik mekanizması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Yesevi**, s. 2; **Torun**, s. 9; **Kydyralieva/Abdibaitova**, s. 97-99; **Ateş**, s. 364; **Özsoy**, s. 110-111.

temelin geliştirilmesi ve savunma, askeri yapılanma ve güvenlik ile ilgili ulusal mevzuatın birbirine uygun hale getirilmesi için tedbirler alırlar⁵⁷.

KGAÖ Şartı'nın üçüncü bölümünde ve Kolektif Güvenlik Antlaşması'nın 4. maddesinde kolektif güvenlik mekanizması ile ilgili olarak getirilen düzenlemeler NATO'nun Kurucu Antlaşması'nın 5. maddesi ile benzerdir. Kurucu antlaşmaların benzer olan maddeleri ile getirilen düzenlemelere göre, bu uluslararası örgütlerin üyelerinden herhangi birine yapılacak saldırılar bütün üyelere yapılmış kabul edilecek ve bu saldırılar karşısında kolektif güvenlik tedbirleri alınacaktır⁵⁸. KGAÖ NATO ile karşılaştırıldığında henüz NATO kadar örgütlenmiş olmadığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede, üye devletler ve ordular arasındaki iş birliği henüz NATO'daki kadar gelişmiş değildir. Bununla birlikte, üye devletler ve ordular arasındaki iş birliğini güçlendirmeye yönelik çabalar sürdürülmektedir⁵⁹.

KGAÖ Şartı'nın üçüncü bölümünde yer alan düzenlemeler, Kolektif Güvenlik Antlaşması'nın 4. maddesi ile birlikte değerlendirildiğinde bu düzenlemeler üye devletlerin egemenliğine, toprak bütünlüğüne, istikrarına ve güvenliğine tehdit teşkil eden durumlar söz konusu olduğunda üye devletlerin iş birliği edeceğini ve bu tarz durumlarda kolektif güvenlik mekanizmasının devreye gireceğini ortaya koymaktadır. KGAÖ'nün kolektif güvenlik amacını gerçekleştirmek üzere oluşturulmuş üç farklı askeri gücü bulunmaktadır. KGAÖ'nün askeri güçlerinin bir kısmı bölgesel güçlerden oluşmaktadır. Bölgesel güçler; Doğu Avrupa, Kafkasya ve Orta Asya için oluşturulmuştur. KGAÖ'nün askeri güçlerinin bir başka kısmı ise barış güçlerinden oluşmaktadır. Barış güçleri, barışı koruma operasyonlarında görevlendirilmek üzere kurulmuştur. Barış güçleri güvenliğin sağlanması, çeşitli çatışmaların önlenmesi, çatışan taraflar arasında iletişim kurulması gibi konularda görevler üstlenmektedir. KGAÖ'nün askeri güçlerinin son kısmını ise 2001'de oluşturulan Orta Asya İçin Ortak Hızlı İntikal Gücü teşkil etmektedir. Daha sonra 2009'da KGAÖ'ye üye devletler arasında bir uluslararası

⁵⁷ KGAÖ'nün kolektif güvenliği sağlamaya yönelik mekanizması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Yesevi**, s. 2; **Torun**, s. 9; **Kydyralieva/Abdibaitova**, s. 97-99; **Ateş**, s. 364; **Özsoy**, s. 110-111.

⁵⁸ NATO hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.nato.int/>, (Erişim Tarihi: 14.06.2023); **Bennet/Oliver**, s. 307-312; **Gözen**, Ramazan: 'NATO: İttihattan İhtilafa 'Dönüşen İttifak'', Çalış, Şaban/Özlük, Erdem (ed.), Küresel İlişkiler Çağında Uluslararası Örgütler, Çizgi Kitabevi, Konya 2018, s. 121-174; **Ateş**, s. 352-362; **Özsoy**, s. 104-108.

⁵⁹ **Yesevi**, s. 10; **Torun**, s. 10-13; **Kydyralieva/Abdibaitova**, s. 101; **Ateş**, s. 366; **Özsoy**, s. 120-122.

antlaşma imzalanmış ve bu uluslararası antlaşma ile üye devletler arasında Kolektif Hızlı Karşı Kuvvet oluşturulmuş ve bu kuvvet Orta Asya İçin Ortak Hızlı İntikal Gücü yerine geçmiştir. Kolektif Hızlı Karşı Kuvvet'in oluşturulmasının sebepleri arasında; üye devletlerin egemenliğine, toprak bütünlüğüne, istikrarına ve güvenliğine tehdit teşkil eden durumlara başka bir ifade ile, üye devletlere yönelik her türlü saldırı fiiline hemen karşılık verilebilmesinin sağlanması, teröre karşı operasyonların yapılabilmesi, uluslararası suçlarla ve uyuşturucu kaçakçılığı ile mücadele edilebilmesi, doğal afetlerin yarattığı olumsuz sonuçların hızla ortadan kaldırılması gibi hususlar yer almaktadır⁶⁰.

Ermenistan KGAÖ'nün kurucu ve aktif üyelerinden biridir. Ermenistan Dağlık Karabağ sorunu bağlamında KGAÖ'nün Azerbaycan'a karşı kendi yanında yer alacağı yönünde bir görüşe sahip olmuştur⁶¹. II. Dağlık Karabağ Savaşı boyunca da Ermenistan KGAÖ'nün savaşa dahil olacağını, savaşın seyrini kendi lehine değiştireceğini ileri sürmüş, bu yönde eylemler gerçekleştirmiştir. Ermenistan KGAÖ'yü II. Dağlık Karabağ Savaşı'na dahil etmeye yönelik eylemlerini KGAÖ'nün kolektif güvenlik mekanizmasına dayandırmıştır. Ermenistan'ın görüşlerine göre Azerbaycan, Dağlık Karabağ Savaşı alanının dışına ve Ermenistan'ın ülkesine bir saldırı düzenlediği takdirde bu üye devletlerden birinin egemenliğine, toprak bütünlüğüne, istikrarına ve güvenliğine tehdit teşkil edecek ve KGAÖ'nün kolektif güvenlik mekanizması devreye girecekti. Başka bir ifade ile, Ermenistan'a KGAÖ'ye

⁶⁰ Kolektif Hızlı Karşı Kuvvet Antlaşması'nın metni için bkz. <https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=29645>, (Erişim Tarihi: 19.06.2023). Kolektif Hızlı Karşı Kuvvet ve KGAÖ'nün diğer askeri güçleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. https://en.odkb-csto.org/training/CSTO_collective_forces/, (Erişim Tarihi: 19.06.2023); **Saat**, J. H.: "The Collective Security Treaty Organization", Conflict Studies Research Center Central Asian Series No: 05/09, 2005, s. 7-8; **Mowchan**, John A.: "The Militarization of the Collective Security Treaty Organization", Center for Strategic Leadership Issue Paper No: 6-09, 2009, s. 2-3; **Rožanov**, Anatoliy A./**Douhan**, Alena F.: Collective Security Treaty Organisation 2002-2012, Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces, Geneva-Minsk 2013, s. 30-32; **Yesevi**, s. 2; **Kydyralieva/Abdibaitova**, s. 97-99; **Ateş**, s. 368; **Çakır**, Mustafa/**Bakhronov**, Alisher: "Legal Status and Features of the CSTO as an International Regional Organization", Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 12, Sayı 2, 2022, s. 732-733; **Özsoy**, s. 111.

⁶¹ Ermenistan'ın Dağlık Karabağ sorunu konusunda KGAÖ'nün kendisini destekleyeceğine yönelik görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Yesevi**, s. 4; **İsmayilov**, s. 58; **Mammadli**, Metin: "Azerbaycan'ın Değişen Paradigması", Ataman, Muhittin/Pirinççi, Ferhat (ed.), Çıkmazdan Çözümüne Karabağ Sorunu, Seta, İstanbul 2021, s. 195; **Şefiyev/Huseynov**, s. 180-181; **Veliyev**, s. 312.

üye olmayan bir devlet olarak Azerbaycan'dan gelmiş bir saldırı söz konusu olacak ve KGAÖ'nün kolektif güvenlik mekanizması devreye girecekti⁶².

2. Ermenistan'ın Kolektif Güvenlik Mekanizmasını Harekete Geçirmeye Yönelik Eylemleri

Ermenistan II. Dağlık Karabağ Savaşı sırasında KGAÖ'nün kendisinin yanında yer alması için kolektif güvenlik mekanizmasını devreye sokmak istemiştir. Kolektif güvenlik mekanizmasının devreye girmesi için KGAÖ'ye üye devletlerden birine yönelik bir saldırı olması gerekmektedir. Bu çerçevede, Ermenistan II. Dağlık Karabağ Savaşı'nı KGAÖ'nün faaliyet alanı dışında olan Dağlık Karabağ'ın dışına ve kendi ülkesine doğru genişletmeye çalışmıştır. Ermenistan II. Dağlık Karabağ Savaşı sırasında Azerbaycan'ın savaş alanının dışına çıkmasını ve kendi ülkesine saldırmasını, sonuç olarak ise kolektif güvenlik mekanizmasının ve KGAÖ'nün devreye girmesini hedeflemiştir⁶³. Ermenistan, bahsedilen hedefine ulaşmak için II. Dağlık Karabağ Savaşı sırasında Dağlık Karabağ savaş alanının dışına, savaş alanından kilometrelerce uzakta bulunan Azerbaycan şehirlerine, sivil yerleşim yerlerine ve sivillere saldırmış, Azerbaycan'ın da aynı şekilde Ermenistan şehirlerine, sivil yerleşim yerlerine ve sivillere saldırmasını beklemiştir⁶⁴.

Ermenistan'ın savaş alanından kilometrelerce uzakta bulunan Azerbaycan şehirlerine, sivil yerleşim yerlerine ve sivillere yönelik eylemleri incelendiğinde Gence ve Berde şehirlerine yapılan saldırılar ön plana çıkmaktadır. Gence'nin savaş alanına uzaklığı 100 kilometredir. Ermenistan silahlı kuvvetlerinin 4, 5, 8, 11 ve 17 Ekim 2020 tarihlerinde ağır silahlar ile Gence'ye gerçekleştirdiği saldırılar sonucu 26 sivil yaşamını yitirmiş, 175 sivil yaralanmış ve önemli maddi zararlar ortaya çıkmıştır. Berde'nin savaş alanına uzaklığı ise 50 kilometredir. Ermenistan'ın silahlı kuvvetleri tarafından II. Dağlık Karabağ Savaşı boyunca Berde'ye yönelik olarak gerçekleştirilen saldırılar sonucu 29 sivil yaşamını yitirmiş, 112 sivil yaralanmış ve önemli maddi zararlar ortaya çıkmıştır. Ermenistan Gence ve Berde dışında savaş alanından 80 kilometre uzakta olan Mingeçevir'e, savaş alanından 150 kilometre uzakta olan Gebele'ye, savaş alanından 80 kilometre uzakta olan Bakü Tiflis Ceyhan boru hattına ve savaş alanından 150 kilometre uzakta

⁶² Ermenistan'ın kolektif güvenlik mekanizmasından hareketle KGAÖ'yü II. Dağlık Karabağ Savaşı'na dahil etmeye yönelik görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Ataman/Pirinççi**, s. 31; **Huseynov**, s. 242; **Şefiyev/Huseynov**, s. 177-181; **Veliyev**, s. 316.

⁶³ **Şefiyev/Huseynov**, s. 177-181; **Veliyev**, s. 316.

⁶⁴ **Veliyev**, s. 316.

olan Oğuz'a da saldırılar düzenlemiştir⁶⁵. Ermenistan'ın bütün çabalarına rağmen Azerbaycan savaş alanının dışına, Ermenistan'ın ülkesine yönelik bir saldırı gerçekleştirilmemiştir. Azerbaycan devlet yetkililerince her defasında Ermenistan'ın uluslararası hukuk kurallarını ihlal eden eylemlerine aynı şekilde karşılık verilmeyeceği, Azerbaycan'ın uluslararası hukuk kurallarına uygun şekilde meşru müdafaa hakkını kullanmaya devam edeceği ifade edilmiştir⁶⁶.

Azerbaycan'ın Ermenistan'ın uluslararası hukuk kurallarını ihlal eden eylemlerine aynı şekilde cevap vermemesi, uluslararası hukuk kurallarına uygun şekilde meşru müdafaa hakkını kullanmaya devam etmesi sonucu, Ermenistan'ın KGAÖ'yü II. Dağlık Karabağ Savaşı'na dahil etmeye yönelik eylemleri başarısız olmuştur. KGAÖ Genel Sekreteri Stanislav Zas yaptığı açıklamada örgütün ancak, Ermenistan'ın egemenliğine yönelik bir tehdit söz konusu olduğu, kolektif güvenlik mekanizmasının devreye sokulması için gerekli şartlar oluştuğu takdirde savaşa dahil olacağını açıklamıştır⁶⁷. Ermenistan'ın egemenliğine ve ülkesine yönelik bir saldırı söz konusu olmaması ve kolektif güvenlik mekanizmasının devreye sokulması için gerekli şartların oluşmaması sebebiyle KGAÖ II. Dağlık Karabağ Savaşı'na dahil olmamıştır. Uluslararası hukuk açısından Azerbaycan ülkesinde işgalci durumunda bulunan Ermenistan'ın beklentilerinin KGAÖ tarafından karşı-

⁶⁵ Ermenistan'ın II. Dağlık Karabağ Savaşı'nı Dağlık Karabağ'ın dışına başka bir ifade ile, kendi ülkesine doğru genişletmeye böylece kolektif güvenlik mekanizmasını harekete geçirmeye ve KGAÖ'yü savaşa dahil etmeye yönelik eylemleri konusunda detaylı bilgi için bkz. **T.C. Kamu Denetçiliği Kurumu (Ombudsmanlık): Azerbaycan - Ermenistan Savaşında Ermenistan Silahlı Kuvvetleri Tarafından Gerçekleştirilen İnsan Hakları İhlallerine İlişkin Rapor**, Kamu Denetçiliği Kurumu Yayınları, Ankara 2020; **Acer**, s. 271-298; **Erçakıca**, Mustafa: "Kültürel Varlıklara İlişkin Uluslararası İnsancıl Hukuk Kuralları Kapsamında, Ermenistan ve Azerbaycan Arasındaki Çatışmalarda Zarar Gören Kültürel Varlıklardan Dolayı Sorumluluk", İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 12, Sayı 1, 2021, s. 66-84; **Kay QC**, Steven/**Becker**, Drea/**Kren**, Joshua: Armenia-Azerbaijan Nagorno Karabakh Conflict Targeting of Civilians in Azerbaijan September-November 2020 An Interim Report, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara 2021; **TİHEK**, s. 22-57; **Özdaşlı**, Esmâ: "İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenilerin Sivillere Yönelik Saldırıların Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Değerlendirilmesi", Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Birimler Dergisi, Cilt 7, Sayı 1, 2021, s. 51-83.

⁶⁶ **Veliyev**, s. 316-317.

⁶⁷ KGAÖ Genel Sekreteri Stanislav Zas'ın konu ile ilgili açıklamaları için bkz. <https://www.reuters.com/article/us-armenia-azerbaijan-csto-idCAKBN26T2F2>, (Erişim Tarihi: 04.08.2023); <https://ria.ru/20201008/karabakh-1578859528.html>, (Erişim Tarihi: 04.08.2023).

lanması mümkün değildir⁶⁸. Bununla birlikte, bu durum Ermenistan'da KGAÖ'ye karşı tepkiye sebep olmuştur. Ermenistan'da bu konu ile ilgili ortaya çıkan tepki yirmi sivil toplum kuruluşu tarafından imzalanan bir bildiri ile ortaya konmuştur⁶⁹.

C. Ermenistan'ın KGAÖ'yü II. Dağlık Karabağ Savaşı'na Dahil Etmeye Yönelik Eylemlerinden Doğan Uluslararası Sorumluluğu

1. Ermenistan'ın KGAÖ'yü II. Dağlık Karabağ Savaşı'na Dahil Etmeye Yönelik Eylemleri ile İnsancıl Hukuk Kurallarını İhlal Etmesi

İnsancıl hukuk genel olarak, silahlı çatışmaların gerçekleştirilmesi esnasında uyulması gereken noktalar ile silahlı çatışmaların gerçekleştirilmesi esnasında sivil kişilerin korunması hususunda kurallar getirmektedir. Başka bir ifade ile, insancıl hukuk bağlamında silahlı çatışmalar esnasında uygun hareket edilmesi gereken çeşitli kurallar düzenlenmektedir. Bahsedilen kurallar, silahlı çatışmalara dair en temel kurallardır. İnsancıl hukuk çerçevesinde silahlı çatışmalar esnasında uygun hareket edilmesi gereken en temel kurallar; silahlı çatışmalara katılmış kişiler ile silahlı çatışmanın dışında kalmış kişilere, silahlı çatışmalar esnasında uygulanabilecek yöntemler ile kullanılabilecek araçlara, silahlı çatışmalar esnasında çevrenin, çeşitli kişiler ile malların korunmasına dairdir⁷⁰.

Ermenistan tarafından savaş esnasında gerçekleştirilen, insancıl hukuka aykırılık teşkil eden eylemler incelendiğinde, bahsedilen eylemler arasında

⁶⁸ Huseynov, s. 242; Şefiyev/Huseynov, s. 177-181; Veliyev, s. 316-317; Çakır/Bakhronov, s. 735; Özsoy, s. 120-121.

⁶⁹ KGAÖ'nün II. Dağlık Karabağ Savaşı'na dahil olmaması sonucu Ermenistan'da KGAÖ'ye karşı ortaya çıkan tepki ve bu tepkinin yirmi sivil toplum kuruluşunun imzaladığı bir bildiri ile ortaya konması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sargsyan, Gayane: "Armenia Questions CSTO Role", <https://iwpr.net/global-voices/armenia-questions-csto-role>, (Erişim Tarihi: 27.06.2023).

⁷⁰ İnsancıl hukuk konusunda detaylı bilgi için bkz. Meray, s. 488-573; Tütüncü, Ayşe Nur: İnsancıl Hukuka Giriş, Beta Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 70-135; Pazarcı, Hüseyin: Uluslararası Hukuk Dersleri 4. Kitap, Turhan Kitabevi, Ankara 2016, s. 234-347; Albayrak, Gökhan: "İnsancıl Hukukun Temel İlkeleri ve Bu İlkelerin Tarihsel Gelişim Safhaları", Taşdemir, Fatma/Albayrak, Gökhan (ed.), Uluslararası İnsancıl Hukuk: Kavramlar, İlkeler ve Yeni Gelişmeler, Adalet Yayınevi, Ankara 2018, s. 15-36; Taşdemir, Hakan: "Silahlı Çatışmalarda Sivil Kişilerin ve Sivil Nesnelerin Korunması", Taşdemir, Fatma/Albayrak, Gökhan (ed.), Uluslararası İnsancıl Hukuk: Kavramlar, İlkeler ve Yeni Gelişmeler, Adalet Yayınevi, Ankara 2018, s. 37-60; Aksar, Yusuf: Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk II, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2019, s. 151-159; Sur, 297-311.

sivil yerleşim yerlerine, sivillere, tarihi açıdan, kültür bakımından önemli noktalara, ibadethanelere, okullara, ormanlık bölgelere ve hastanelere saldırılar bulunmaktadır. Savaş esnasında Ermenistan tarafından, Terter, Goranboy ve Ağcabedi şehirlerine 5 kez fosfor bombası atılmıştır. Ermenistan biyolojik çeşitliliğe zararlar verecek biçimde, kasıtlı orman yangınları da çıkarmıştır. Bahsedilen hususlara ek olarak, Ermenistan tarafından savaş esnasında ve sonrasında mayınlama eylemleri gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, Ermenistan tarafından savaş esnasında esir alınan Azerbaycan askerlerine karşı kötü muameleler de gerçekleştirilmiştir. Ermenistan'ın savaş esnasında gerçekleştirdiği eylemler ile sivillerin yaşamını kaybetmesine ve çeşitli şekillerde yaralanmasına, konut alanları ya da konut dışı alanların, ulaşım araçları ve çiftliklerin zarar görmesine neden olması, uzun yıllardır var olan ormanların yanmasına sebep olması insancıl hukuktan kaynaklanan pek çok uluslararası yükümlülüğünü çeşitli şekillerde ihlal ettiğini ortaya koymaktadır⁷¹.

II. Dağlık Karabağ Savaşı esnasında Ermenistan gerçekleştirdiği eylemler ile insancıl hukuk kurallarından kaynaklanan pek çok uluslararası yükümlülüğünü çeşitli şekillerde ihlal etmiştir. Bu çalışma bakımından önem arz eden eylemler ve ihlaller, Ermenistan'ın KGAÖ'yü II. Dağlık Karabağ Savaşı'na dahil etmeye yönelik eylemleri ve bu eylemler ile sebep olduğu ihlallerdir. Ermenistan bahsedilen amacına ulaşmak için II. Dağlık Karabağ Savaşı esnasında sivillere ve sivil yerleşim yerlerine yönelik saldırılar gerçekleştirmiştir. Ermenistan'ın Gence, Berde, Gebele, Oğuz, Bakü Tiflis Ceyhan boru hattı gibi savaş alanına uzaklığı kilometrelerce olan yerlere gerçekleştirdiği, sivilleri ve sivillerin yaşadığı yerleşim yerlerini hedefleyen saldırıları, insancıl hukuk kurallarından kaynaklanan, sivillere ve sivil yerleşim yerlerine saldırıyı yasaklayan uluslararası yükümlülüklerini ihlal ettiğini ortaya koymaktadır⁷².

⁷¹ Ermenistan'ın savaş esnasındaki insancıl hukuka aykırılık teşkil eden eylemleri konusunda detaylı bilgi için bkz. Acer, s. 271-298; Erçakıca, s. 66-84; Özdaşlı, s. 51-83; TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu Ermenistan'ın Azerbaycan'a Saldırması ile Başlayan Gerilim ve Çatışma Sürecinde Yaşanan Hak İhlalleri ve Türkiye'deki Ermeni Vatandaşlarımızın Durumu Alt Komisyonu: Ermenistan'ın Azerbaycan'a Saldırması ile Başlayan Gerilim ve Çatışma Sürecinde Yaşanan Hak İhlalleri ve Türkiye'deki Ermeni Vatandaşlarımızın Durumuna İlişkin Rapor, TBMM Basımevi, Ankara 2021; T.C. Kamu Denetçiliği Kurumu (Ombudsmanlık), s. 20-28; TİHEK, s. 22-57.

⁷² II. Dağlık Karabağ Savaşı esnasında Ermenistan'ın gerçekleştirdiği sivilleri ve sivillerin yaşadığı yerleşim yerlerini hedefleyen, insancıl hukuka aykırılık teşkil eden eylemler konusunda detaylı bilgi için bkz. *Beynəlxalq Avrasiya Mətbuat Fondu BMT Sosial-*

2. Ermenistan'ın İnsancıl Hukuk Kurallarını İhlalden Doğan Uluslararası Sorumluluğu

Devletin uluslararası haksız fiilden doğan uluslararası sorumluluğunun iki şartı vardır. Bu şartlar, uluslararası bir haksız fiil gerçekleştirilmesi ile bu uluslararası haksız fiilin devlete isnat edilmesidir⁷³.

Devletin uluslararası haksız fiilden doğan uluslararası sorumluluğunun ilk şartı uluslararası haksız fiil gerçekleştirilmesidir. Uluslararası haksız fiilin iki şartı vardır. İki şarttan biri fiilin gerçekleştirilmesi ve fiil nedeniyle uluslararası yükümlülüğün ihlal edilmesidir. Fiil yapma veya yapmama şeklinde gerçekleştirilebilir. Fiil gerçekleştirildiği an sona erebilir ya da süreklilik arz edebilir veya devletin birden çok fiilin bir araya gelmesiyle ortaya çıkan bileşik fiil olabilir. Uluslararası haksız fiilin ihlal ettiği uluslararası yüküm-

İqtisadi Şurasının (ECOSOC) Əsas Məşvərətçi Statuslu üzvü: İkinci Qarabağ Müharibəsi Başlama Səbəbləri, Yaratdığı Fəsadlar və Tərədilən Cinayətlərə Dair Hesabat (Sentyabr-Oktyabr 2020), <http://iepf-ngo.org/uploads/files/IEPF-hesabat-sentyabr-oktyabr-2020.pdf>, (Erişim Tarihi: 09.06.2023); **Acer**, s. 271-298; **Erçakıca**, s. 66-84; **Özdaşlı**, s. 51-83; **T.C. Kamu Denetçiliği Kurumu (Ombudsmanlık)**, s. 20-28; **TİHEK**, s. 22-57.

⁷³ Devletin uluslararası haksız fiil sorumluluğu konusunda Uluslararası Hukuk Komisyonu'nca hazırlanmış Taslak Maddeler'in metni için bkz. https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf, (Erişim Tarihi: 02.07.2023). Taslak Maddeler'in Türkçe'ye çevrilmiş metni için ayrıca bkz. **Kuran**, Selami/**Okur Aydın**, Derya/**Sarıbeyoğlu**, Meltem/**Günel**, Reşat Volkan: Uluslararası Hukuk Temel Metinler, Beta Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 180-191. Devletin uluslararası haksız fiil sorumluluğu için gerekli şartlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Bal**, Ali: Devletin Uluslararası Sorumluluğunun Doğması, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006, s. 73-275; **Erkiner**, Hakkı Hakan: "Devletin Haksız Fiilden Dolayı Uluslararası Sorumluluğunda Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun Tespit Ettiği İsnat Kuralları", Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, Sayı 3-4, 2007, s. 145-180; **Özturanlı**, Beyza: Sınırşan Hava Kirliliğinden Dolayı Devletin Sorumluluğu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2008, s. 26-62; **Erkiner**, Hakkı Hakan: Devletin Haksız Fiilden Kaynaklanan Uluslararası Sorumluluğu, XII Levha Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 307-327; **Uzun**, Elif: Milletlerarası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğu, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2016, s. 53-106. Uluslararası Daimi Adalet Divanı'nın verdiği uluslararası sorumluluk ile ilgili önemli kararlar için bkz.

Case Concerning The Factory At Chorzow, https://www.icj-cij.org/public/files/permanent-court-of-international-justice/serie_A/A_17/54_Usine_de_Chorzow_Fond_Arret.pdf, (Erişim Tarihi: 04.08.2023). Phosphates in Morocco (Preliminary Objections), https://www.icj-cij.org/public/files/permanent-court-of-international-justice/serie_AB/AB_74/01_Phosphates_du_Maroc_Arret.pdf, (Erişim Tarihi: 04.08.2023).

lülüğün kaynağı veya niteliği ise önem arz etmemektedir. Şartların ikincisi uluslararası haksız fiil ile devlete arasında isnat ilişkisinin kurulmasıdır. Devlet fiillerini kendisi gerçekleştirilmemektedir. Devletin fiilleri çeşitli kişilerce gerçekleştirilmektedir. Bu nedenle, kişilerin gerçekleştirdiği fiiller ve devlet arasında isnat ilişkisi kurulması gerekmektedir. Devlet, yasama, yürütme ve yargı işlevlerini gerçekleştiren organların fiilleri sebebiyle sorumlu tutulabilmektedir. Devlet, organı olmamasına rağmen kamu gücü yetkilerini kullanma konusunda kendi hukuku bağlamında yetkilendirdiği kişilerin fiilleri sebebiyle de sorumlu tutulabilir. Devlet, resmi otoritelerin yokluğu veya yetersizliği durumunda kamu gücü yetkilerini kullananların fiillerinden dolayı da sorumlu tutulabilmektedir. Devlet gerekli şartların yerine gelmesi halinde isyan hareketinin veya benzerinin fiillerinden de sorumlu tutulabilmektedir. Devletin, özel kişilerin fiilleri sebebiyle sorumlu tutulması ise istisnaidir. Bu çerçevede, bir kişinin veya bir grubun fiili gerçekleştirilme anında devletin emri veya talimatları yahut denetimi altındaysa bu fiil devletin uluslararası sorumluluğunu ortaya çıkarmaktadır⁷⁴.

II. Dağlık Karabağ Savaşı esnasında insancıl hukuka aykırılık teşkil eden eylemler gerçekleştirilmiştir ve bahsedilen eylemler Ermenistan'a isnat edilebilecek eylemlerdir. Savaş esnasında gerçekleştirilen, insancıl hukuka aykırılık teşkil eden ve çalışma çerçevesinde önemi olan eylemler arasında; sivillere ve sivil yerleşim yerlerine yönelik saldırılar yer almaktadır. Bahsedilen insancıl hukuka aykırılık teşkil eden eylemleri gerçekleştiren Ermenistan, bu eylemleri yasaklayan 1949 Cenevre Sözleşmeleri'ne tarafır⁷⁵. Ermenistan bu eylemleri yasaklayan diğer insancıl hukuk kuralları ile de bağlıdır. Ermenistan, savaş esnasındaki eylemleri aracılığıyla insancıl hukuk kaynaklarından olan uluslararası antlaşmalar, uluslararası örf adet hukuku kuralları ile hukukun genel ilkelerinden doğan uluslararası yükümlülüklerine aykırı davranmıştır, bu uluslararası yükümlülüklerini ihlal etmiştir. Savaş esnasında insancıl hukuka aykırılık teşkil eden eylemler, Ermenistan silahlı kuvvetleri tarafından gerçekleştirilmiştir ve bu eylemler ile Ermenistan arasında isnat ilişkisi kurulabilmektedir. Bu bağlamda, Ermenistan'ın

⁷⁴ Bal, s. 73-275; Özturanlı, 26-62; Erkiner, s. 307-327; Uzun, s. 53-106.

⁷⁵ 1949 Cenevre Sözleşmeleri kara ve deniz savaşları sırasında sağlık personelinin, tesis ve yaralıların, hasta ve kazazedelerin korunması, savaş esirlerinin durumu ve sivillerin korunmasına ilişkindir. Ermenistan'ın taraf olduğu ve II. Dağlık Karabağ Savaşı esnasında ihlal ettiği insancıl hukuka dair 1949 Cenevre Sözleşmeleri için bkz. https://ihldatabases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/States.xsp?xp_viewStates=XPages_NORM_StatesParties&xp_treatySelected=375, (Erişim Tarihi: 02.07.2023).

bahsedilen eylemlerinden dolayı uluslararası alanda sorumlu tutulmasının şartları gerçekleşmiştir⁷⁶.

Devletin uluslararası haksız fiili ile neden olduğu tüm olumsuzlukları ortadan kaldırması uluslararası sorumluluğun sonuçları aracılığı ile mümkün olmaktadır. Devletin uluslararası haksız fiilden doğan uluslararası sorumluluğunun sonuçları; uluslararası haksız fiili sonlandırma, uluslararası haksız fiili tekrar etmeme konusunda uygun olan güvenceleri sunma ayrıca, onarımı içermektedir. Devletin uluslararası haksız fiilleri sebebiyle doğan uluslararası alandaki sorumluluğunun sonucu ilk aşamada gerçekleştirilmesi gereken eylem, devam etmekte olan uluslararası haksız fiil mevcutsa bu fiili sona erdirmektir. Uluslararası haksız fiil sebebiyle uluslararası sorumluluğu doğan devlet şayet koşullar gerekli kılıyorsa, bu fiillerin tekrarlanmayacağına ilişkin uygun olan güvenceleri de sunmalıdır. Uluslararası haksız fiil sebebiyle uluslararası sorumluluğu doğan devlet uluslararası haksız fiili ile sebep olduğu bütün zararları da onarmak yükümlülüğü altındadır. Onarım yükümlülüğü uluslararası hukukta genel kabul görmüştür. Onarılması gereken zararlar, uluslararası haksız fiilin sebep olduğu manevi ile maddi tüm zararları kapsamaktadır. Onarım müstakilen veya müştereken eski hale getirme, tazminat ya da manevi onarım yoluyla gerçekleştirilebilir. Eski hale getirme genel olarak uluslararası haksız fiilden önceki durumun yeniden tesis edilmesini gerektirmektedir. Uluslararası haksız fiil sonucu ortaya çıkan zararın eski hale getirme ile onarılamayan kısmı tazminat ile onarılmalıdır ve tazminat maddi olarak hesaplanması mümkün bütün zararları kapsamalıdır. Manevi onarım ise eski hale getirme ve tazminat ile onarılamayan, para ile ölçülemeyen zararlar bakımından uygulanmaktadır⁷⁷.

⁷⁶ Devletlerin insancıl hukuka aykırılık teşkil eden eylemlerinden kaynaklanan uluslararası sorumluluğu konusunda detaylı bilgi için bkz. **Dülger**, Kenan: Devletin Uluslararası İnsancıl Hukukun İhlalinden Doğan Sorumluluğu, Beta Yayıncılık, İstanbul 2015; **Geyik**, Hatice: “Devletlerin İnsancıl Hukuk Kurallarının İhlali Nedeniyle Sorumluluğu”, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 24, Sayı 2, 2016, s. 57-91. Ermenistan'ın savaş esnasında gerçekleştirdiği insancıl hukuka aykırılık teşkil eden eylemlerinden doğan uluslararası sorumluluğunun şartları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **İsayev**, Tuğçe: “Ermenistan'ın İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki İnsancıl Hukuk Kuralları İhlallerinden Doğan Uluslararası Sorumluluğu”, Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Sayı 2, 2022, s. 71-87.

⁷⁷ Uluslararası haksız fiil sorumluluğunun sonuçları konusunda detaylı bilgi için bkz. **Özturanlı**, s. 63-72; **Erkiner**, s. 183-219; **Uzun**, s. 107-118. Uluslararası Adalet Divanı tarafından verilen ve uluslararası haksız fiilin tekrar edilmeyeceğine dair uygun güvencelerin verilmesi ile ilgili değerlendirmeler içeren karar için bkz. LaGrand Case, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/104/104-20010627-JUD-01-00-EN.pdf>,

Ermenistan uluslararası sorumluluğunun neticesi olarak ilk aşamada II. Dağlık Karabağ Savaşı esnasında gerçekleştirdiği sivillere ve sivil yerleşim yerlerine yönelik insancıl hukuka aykırılık teşkil eden eylemlerini tekrar etmeyeceği hususunda uygun olan güvenceleri sunmalıdır. Sorumlu devlet olarak ayrıca savaş esnasında gerçekleştirdiği sivillere ve sivil yerleşim yerlerine yönelik insancıl hukuka aykırılık teşkil eden eylemleri nedeniyle ortaya çıkan zararları onarmalıdır. Ermenistan'ın onarım yükümlülüğü bağlamında savaş esnasında gerçekleştirdiği sivillere ve sivil yerleşim yerlerine yönelik insancıl hukuka aykırılık teşkil eden eylemleri ile ortaya çıkardığı maddi ile manevi zararlar dahil tüm zararları gidermesi şarttır. Ermenistan'ın ortaya çıkardığı zararların tümünü eski hale getirme yoluyla onarması mümkün değildir çünkü, yaşamını yitiren siviller söz konusudur. Bu nedenle, Azerbaycan'ın talepleri bağlamında Ermenistan'ın tazminat ile manevi onarım yollarına gitmesi söz konusu olabilecektir. Azerbaycan'ın Ermenistan'dan talep edebileceği tazminat Ermenistan'ın bu çalışmanın konusunu teşkil eden uluslararası haksız fiilleri sonucu ortaya çıkan bütün zararları kapsayabilecektir. Ayrıca, Azerbaycan tazminat ile onarılamayan zararları için Ermenistan'ın manevi onarım yoluna gitmesini bu çerçevede, gerçekleştirdiği uluslararası haksız fiiller için özür dilemesini, uluslararası haksız fiillerinden dolayı duyduğu üzüntüyü resmi olarak beyan etmesini ve benzerini talep edebilecektir⁷⁸.

SONUÇ

Ermenistan'ın KGAÖ'yü II. Dağlık Karabağ Savaşı'na dahil etme hedefine ulaşmak için II. Dağlık Karabağ Savaşı sırasında Dağlık Karabağ savaş alanının dışına, savaş alanından kilometrelerce uzakta bulunan Azerbaycan şehirlerine, sivil yerleşim yerlerine ve sivillere saldırmasına ve bütün çabalarına rağmen Azerbaycan savaş alanının dışına, Ermenistan'ın ülkesine yönelik bir saldırı gerçekleştirilmemiştir. Azerbaycan devlet yetkilileri yaptıkları bütün açıklamalarda Ermenistan'ın uluslararası hukuk kurallarını ihlal eden eylemlerine aynı şekilde karşılık vermeyeceklerini, Azerbaycan'ın uluslararası hukuk kurallarına uygun şekilde meşru müdafaa hakkını kullanmaya devam edeceğini ifade etmiştir.

(04.08.2023). Uluslararası Adalet Divanı tarafından verilen ve tazminat ile ilgili değerlendirmeler içeren karar için bkz. Case Concerning Gabčíkovo-Nagymaros Project, <https://www.icj-cij.org/case/92>, (04.08.2023).

⁷⁸ Ermenistan'ın savaş esnasında gerçekleştirdiği insancıl hukuka aykırılık teşkil eden eylemlerinden doğan uluslararası sorumluluğunun sonuçları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsayev, s. 87-91.

Azerbaycan'ın Ermenistan'ın uluslararası hukuk kurallarını ihlal eden eylemlerine aynı şekilde karşılık vermemesi, uluslararası hukuk kurallarına uygun şekilde meşru müdafaa hakkını kullanmaya devam etmesi, savaş alanının dışına, Ermenistan'ın ülkesine yönelik bir saldırı gerçekleştirilmemesi sonucu, Ermenistan'ın KGAÖ'yü II. Dağlık Karabağ Savaşı'na dahil etmeye yönelik eylemleri başarısız olmuştur. KGAÖ II. Dağlık Karabağ Savaşı'na dahil olmamıştır. Bu durumun sebebi, Ermenistan'ın egemenliğine ve ülkesine yönelik bir saldırı söz konusu olmaması ve kolektif güvenlik mekanizmasının devreye sokulmasının şartlarının oluşmamasıdır. Uluslararası hukuk açısından Azerbaycan ülkesinde işgalci durumda olan Ermenistan'ın beklentileri KGAÖ tarafından karşılanmamıştır. Ermenistan'ın beklentilerinin karşılanması uluslararası hukuk açısından mümkün değildir.

Ermenistan KGAÖ'yü II. Dağlık Karabağ Savaşı'na dahil etme amacına ulaşmak için II. Dağlık Karabağ Savaşı esnasında sivillere ve sivil yerleşim yerlerine yönelik saldırılar gerçekleştirmiştir. Ermenistan'ın gerçekleştirdiği, sivilleri ve sivil yerleşim yerlerini hedef alan saldırılar insancıl hukuk kurallarından kaynaklanan, sivillere ve sivil yerleşim yerlerine saldırıyı yasaklayan uluslararası yükümlülüklerini ihlal ettiğini, Ermenistan'ın uluslararası sorumluluğunun doğması için gerekli şartların oluştuğunu ortaya koymaktadır. Ermenistan şartları gerçekleşen uluslararası sorumluluğunun neticesi olarak, savaş esnasında gerçekleştirdiği sivillere ve sivil yerleşim yerlerine yönelik insancıl hukuka aykırılık teşkil eylemlerin tekrarlanmıyacağı konusunda uygun olan garantileri ve güvenceleri sunmalıdır. Ermenistan şartları gerçekleşen uluslararası sorumluluğunun neticesi olarak, savaş esnasında gerçekleştirdiği sivillere ve sivil yerleşim yerlerine yönelik insancıl hukuka aykırılık teşkil eden eylemleri sebebiyle ortaya çıkan maddi ile manevi zararlar dahil tüm zararları onarmalıdır. Ermenistan'ın ortaya çıkardığı zararların tümünü eski hale getirme yoluyla onarması, siviller yaşamını yitirdiği için ve benzeri sebeplerle maddi olarak imkansızdır. Bu nedenle, Azerbaycan'ın talepleri bağlamında Ermenistan'ın tazminat ve manevi onarım yollarına gitmesi söz konusu olabilecektir.

KAYNAKÇA**Kitap ve Makaleler**

- Abbasov, Ali/Xaçatryan,** Harutiun: Karabakh Conflict: Variants of Settlement: Concepts and Reality, AREAT, Baku 2006.
- Abdullahzade,** Cavid: Hukuki Yönleriyle Dağlık Karabağ Sorunu, Adalet Yayınevi, Ankara 2014.
- Abdullahzade,** Cavid: “Dağlık Karabağ Sorunu’nda Ermenistan’ın Rolü ve Sorumluluğu”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 69, Sayı 4, 2020, s. 1541-1568.
- Acer,** Yücel: “Ermenistan’ın Savaş Suçları Uluslararası Hukuk ve Ermenistan’ın Karabağ’a Dair Askeri Faaliyetleri”, Seta Analiz, Sayı 337, 2020, s. 1-15.
- Acer,** Yücel: “Ermenistan’ın İkinci Karabağ Savaşı’ndaki Askeri Faaliyetleri ve Uluslararası İnsancıl Hukuk”, Ataman, Muhittin/Pirinççi, Ferhat (ed.), Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu, Seta, İstanbul 2021, s. 271-298.
- Aksar,** Yusuf: Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk I, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2019.
- Aksar,** Yusuf: Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk II, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2019.
- Aksar,** Yusuf: Temel Metinler ve Davalarla Uluslararası Hukuk, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2021.
- Albayrak,** Gökhan: “İnsancıl Hukukun Temel İlkeleri ve Bu İlkelerin Tarihsel Gelişim Safhaları”, Taşdemir, Fatma/Albayrak, Gökhan (ed.), Uluslararası İnsancıl Hukuk: Kavramlar, İlkeler ve Yeni Gelişmeler, Adalet Yayınevi, Ankara 2018, s. 15-36.
- Aliyev,** Kamal Maikili: Nagorno-Karabakh Conflict in International Legal Documents and International Law, SAM, Baku 2013.
- Aslanlı,** Araz: Qarabağ Problemi: Tarixi, Mahiyyəti, Həll Prosesi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının Araz Tədqiqatlar Mərkəzi, Baku 2009.
- Aslanlı,** Araz: Yeni Küresel Mücadele ve Karabağ Sorunu, Eko Avrasya Yayınları, Ankara 2013.

- Aslanlı**, Araz: “Birinci Karabağ Şavaşının Nedenleri ve Sonuçları”, Ataman, Muhittin/Pirinççi, Ferhat (ed.), Çıkmazdan Çözüm Karabağ Sorunu, Seta, İstanbul 2021, s. 118-140.
- Ataman**, Muhittin/**Pirinççi**, Ferhat: “Karabağ Sorunu: Dondurulmuş Yapaylıktan Kaçınılmaz Çözüm”, Ataman, Muhittin/Pirinççi, Ferhat (ed.), Çıkmazdan Çözüm Karabağ Sorunu, Seta, İstanbul 2021, s. 17-37.
- Ateş**, Davut: Uluslararası Örgütler Devletlerin Örgütlenme Mantığı, Dora Yayıncılık, Bursa 2021.
- Aznevi**, Ferhat: Hukuksal Boyutuyla Türkiye ve Azerbaycan'ın Ortak “Ermeni Sorunu” Yukarı Karabağ ve 10 Kasım 2020 Ateşkes Antlaşması, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara 2021.
- Bal**, Ali: Devletin Uluslararası Sorumluluğunun Doğması, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006.
- Başak**, Cengiz: Uluslararası Örgütler, Seçkin Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Başeren**, Sertaç Hami: Uluslararası Hukukta Devletlerin Münferiden Kuvvet Kullanmalarının Sınırları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2003.
- Bennet**, A. LeRoy/**Oliver**, James K. (çev. Nasuh Uslu); Uluslararası Örgütler, BB101 Yayınları, Ankara 2015.
- Beynəlxalq Avrasiya Mətbuat Fondu BMT Sosial-İqtisadi Şurasının (ECOSOC) Əsas Məşvərətçi Statuslu üzvü: İkinci Qarabağ Müharibəsi Başlama Səbəbləri, Yaratdığı Fəsadlar və Tərədilən Cinayətlərə Dair Hesabat (Sentyabr-Oktyabr 2020)**, <http://iepfngo.org/uploads/files/IEPF-hesabat-sentyabr-oktyabr-2020.pdf>, (Erişim Tarihi: 09.06.2023).
- Bozkurt**, Enver: Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanımı, Asil Yayıncılık, Ankara 2007.
- Bozkurt**, Enver/**Poyraz**, Yasin/**Erdal**, Selcen: Devletler Hukuku, Yetkin Yayınları, Ankara 2021.
- Brownlie**, Ian: Principles of Public International Law, Oxford University Press, New York 2002.
- Byres**, Michael (çev. Hasret Dikici Bilgin); Soykırımdan Son Kırma Savaş Hukuku, Detay Yayıncılık, Ankara 2007.
- Caferov**, Nazim/**Aslanlı**, Araz: “Karabağ Sorununda Ateşkes ve Rusya”, Ermeni Araştırmaları, Sayı 53, 2016, s. 239-259.

- Çaşın**, Mesut Hakkı/**Kısacık**, Sina: Kafkasya'da Azerbaycan-Ermenistan Uyuşmazlığı: Çatışma-Barış Sarkacı, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2017.
- Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı**: Yukarı Karabağ'da 44 Günde Gelen Zafer: Türkiye - Azerbaycan Kardeşliğinin Nişanesi, Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2021.
- Çağran**, Mehmet Emin: Uluslararası Örgütler, Turhan Kitabevi, Ankara 2019.
- Çakır**, Mustafa/**Bakhronov**, Alisher: "Legal Status and Features of the CSTO as an International Regional Organization", Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 12, Sayı 2, 2022, s. 723-745.
- Çalış**, Şaban: "Uluslararası Örgütler: Kavramlar, Kurumlar, Kuramlar ve Tarihi Başlangıçlar", Şaban Çalış, Şaban/Özlük, Erdem (ed.), Küresel İlişkiler Çağında Uluslararası Örgütler, Çizgi Kitabevi, Konya 2018, s. 13-46.
- Çelik**, Edip F.: Milletlerarası Hukuk Birinci Kitap, Filiz Kitabevi, İstanbul 1987.
- Dedeyev**, Bilal: "Dağlık Karabağ Sorunu'nun Tarihi Arka Planına Bakış", Aras, Osman Nuri/Dedeyev, Bilal/Yılmaz, Reha/İbayev, Vefaddin (ed.), Karabağ Savaşı Siyasi Hukuki Ekonomik Analiz, Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü 2008, s. 15-33.
- Denk**, Erdem: Uluslararası Örgütler Hukuku Birleşmiş Milletler Sistemi, Siyasal Kitabevi, Ankara 2015.
- De Waal**, Thomas (çev. Didem Sone); Karabağ Barış ve Savaş Süreçlerinde Ermenistan ve Azerbaycan, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2014.
- Doğan**, Fazlı: "Şanghay İşbirliği Örgütü", Çalış, Şaban/Özlük, Erdem (ed.), Küresel İlişkiler Çağında Uluslararası Örgütler, Çizgi Kitabevi, Konya 2018, s. 471-502.
- Doğan**, İlyas: Devletler Hukuku, Astana Yayınları, Ankara 2016.
- Dülger**, Kenan: Devletin Uluslararası İnsancıl Hukukun İhlalinden Doğan Sorumluluğu, Beta Yayıncılık, İstanbul 2015.
- Erçakıca**, Mustafa: "Kültürel Varlıklara İlişkin Uluslararası İnsancıl Hukuk Kuralları Kapsamında, Ermenistan ve Azerbaycan Arasındaki Çatışmalarda Zarar Gören Kültürel Varlıklardan Dolayı Sorumluluk", İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 12, Sayı 1, 2021, s. 66-84.
- Erçakıca**, Mustafa: "Dağlık Karabağ Sorunu'nun ve 'Ateşkes' Antlaşması'nın Uluslararası Hukuk ve İnsancıl Hukuk Açıklarından İncelen-

mesi”, Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, Cilt 12, Sayı 47, 2021, s. 287-314.

Erhan, Çağrı: “Kolektif Güvenlik Örgütleri: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü, KGAÖ”, Özen, Çınar/Tonus, Özgür (ed.), Uluslararası Örgütler, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2013, s. 60-91.

Erkiner, Hakkı Hakan: “Devletin Haksız Fiilden Dolayı Uluslararası Sorumluluğunda Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun Tespit Ettiği İsnat Kuralları”, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, Sayı 3-4, 2007, s. 145-180.

Erkiner, Hakkı Hakan: Devletin Haksız Fiilden Kaynaklanan Uluslararası Sorumluluğu, XII Levha Yayıncılık, İstanbul 2010.

Eroğlu, Hamza: Devletler Umumi Hukuku, Turhan Kitabevi, Ankara 1984.

Geyik, Hatice: “Devletlerin İnsancıl Hukuk Kurallarının İhlali Nedeniyle Sorumluluğu”, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 24, Sayı 2, 2016, s. 57-91.

Gönlübol, Mehmet: Milletlerarası Siyasi Teşkilatlanma, Sevinç Matbaası, Ankara 1975.

Gönlübol, Mehmet: Uluslararası Politika İlkeler – Kurumlar – Kavramlar, Sevinç Matbaası, Ankara 1979.

Gözen, Ramazan: “NATO: İttihattan İhtilafa ‘Dönüşen İttifak’”, Çalış, Şaban/Özlük, Erdem (ed.), Küresel İlişkiler Çağında Uluslararası Örgütler, Çizgi Kitabevi, Konya, 2018, s. 121-174.

Güher, Aytaç: KGAÖ ve Özbekistan, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2018.

Hasgüler, Mehmet/**Uludağ**, Mehmet B.: Uluslararası Örgütler, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2010.

Hazır, Ümit Nazmi: “Karabağ'ın İşgali ve Yansımaları”, Özarslan, Bahadır Bumin (ed.), Kanayan Yara Karabağ, Astana Yayınları, Ankara 2016, s. 121-140.

Hurd, Ian: International Organizations Politics, Law, Practice, Cambridge University Press, Cambridge 2021.

Huseynov, Vasıf: “Güney Kafkasya'da Savaş Sonrası Durum”, Ataman, Muhittin/Pirinççi, Ferhat (ed.), Çıkmazdan Çözümüne Karabağ Sorunu, Seta, İstanbul 2021, s. 229-244.

- Hüseynov**, Fuad: Uluslararası Hukuk Açısından Bağımsız Devletler Topluluğu'nun Statüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.
- Hüseynov**, Fuad: "Bağımsız Devletler Topluluğu'nun Oluşumunun Hukuki Boyutları", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 52, Sayı 4, 2003, s. 387-401.
- Hüseynov**, Lətif: Beynəlxalq Hüquq, Qanun Nəşriyyatı, Bakı 2012.
- International Crisis Group**: Tackling Azerbaijan's IDP Burden, <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/azerbaijan/tackling-azerbaijan-s-idp-burden>, (Erişim Tarihi: 02.06.2022).
- İsayev**, Tuğçe: "Uluslararası Hukukta Uyuşmazlıkların Barışçı Çözüm Yolları ve Dağlık Karabağ Uyuşmazlığı", Kadir Has Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 8, Sayı 1, 2020, s. 39-70.
- İbayev**, Vefaddin: "Dağlık Karabağ Savaşının Siyasi ve Hukuki Boyutları", Aras, Osman Nuri/Dedeyev, Bilal/Yılmaz, Reha/İbayev, Vefaddin (ed.), Karabağ Savaşı Siyasi Hukuki Ekonomik Analiz, Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü 2008, s. 35-64.
- İsayev**, Tuğçe: "Ermenistan'ın İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki İnsancıl Hukuk Kuralları İhlallerinden Doğan Uluslararası Sorumluluğu", Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Sayı 2, 2022, s. 71-95.
- İsmayılov**, Meşdi: "Karabağ'ın Ermenistan İçin Anlamı", Ataman, Muhittin/Pirinççi, Ferhat (ed.), Çıkmazdan Çözümüne Karabağ Sorunu, Seta, İstanbul 2021, s. 57-74.
- İşyar**, Ömer Göksel: "Karabağ'ın Tarihsel Arka Planı", Ataman, Muhittin/Pirinççi, Ferhat (ed.), Çıkmazdan Çözümüne Karabağ Sorunu, Seta, İstanbul 2021, s. 77-97.
- Karlık**, Rıdvan: Küreselleşen Dünyada Uluslararası Kuruluşlar, Beta Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Kay QC**, Steven/**Becker**, Drea/**Kren**, Joshua: Armenia-Azerbaijan Nagorno Karabakh Conflict Targeting of Civilians in Azerbaijan September-November 2020 An Interim Report, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara 2021.
- Keskin**, Funda: Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanma: Savaş, Karışma ve Birleşmiş Milletler, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara 1998.
- Krüger**, Heiko: The Nagorno-Karabakh Conflict a Legal Analysis, Springer-Verlag, Berlin Heidelberg 2010.

- Kuran, Selami/Okur Aydın, Derya/Sarıbeyoğlu, Meltem/Günel, Reşat Volkan:** Uluslararası Hukuk Temel Metinler, Beta Yayıncılık, İstanbul 2014.
- Kydyralieva, Saltanat/Abdibaitova, Burulkan:** “KGAÖ’nün Merkezi Asya’daki Etkinsizliği”, Bilge Strateji, Cilt 10, Sayı 18, 2018, s. 93-109.
- Malanczuk, Peter:** Akehurst’s Modern Introduction to International Law, Routledge, London and New York 1997.
- Mammadli, Metin:** “Azerbaycan’ın Değişen Paradigması”, Ataman, Muhittin/Pirinççi, Ferhat (ed.), Çıkmazdan Çözüm Karabağ Sorunu, Seta, İstanbul 2021, s. 183-203.
- Meray, Seha L.:** Devletler Hukukuna Giriş İkinci Cilt, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1975.
- Meray, Seha Leyla:** Devletler Hukukuna Giriş İkinci Cilt, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1975.
- Meray, Seha L.:** Uluslararası Hukuk ve Uluslararası Örgütler, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1977.
- Mowchan, John A.:** “The Militarization of the Collective Security Treaty Organization”, Center for Strategic Leadership Issue Paper No: 6-09, 2009, s. 1-6.
- Nikitina, Yulia:** “The Collective Security Treaty Organization through the Looking Glass”, Problems of Post-Communism, Cilt 59, Sayı 3, 2012, s. 41-52.
- Oğan, Sinan:** “Yüzyılın Dramı-Azerbaycan’da Göçmen (Kaçkın) Sorunu”, Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel Sayı, Cilt 7, Sayı 1, 2001, s. 431-543.
- Örnek, Serdar:** Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanımı 1991 ve 2003 Irak Harekatları, Seçkin Yayıncılık, İstanbul 2013.
- Özdaşlı, Esmâ:** “İkinci Karabağ Savaşı’nda Ermenilerin Sivillere Yönelik Saldırılarının Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Değerlendirilmesi”, Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Birimler Dergisi, Cilt 7, Sayı 1, 2021, s. 51-83.
- Özkul, Osman/Vermez, Hüseyin:** “Dağlık Karabağ Göçmenlerinin Sosyo-Ekonomik Sorunları”, Bilig, Sayı 51, 2009, s. 139-170.
- Özsoy, Bahar:** “NATO’nun Genişlemesi ve Kazakistan Olayları Bağlamında KGAÖ’nün Geleceği”, RUSAD, Sayı 8, 2022, s. 101-125.

- Özturanlı**, Beyza: Sınıraşan Hava Kirliliğinden Dolayı Devletin Sorumluluğu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2008.
- Pazarıcı**, Hüseyin: Uluslararası Hukuk Dersleri 2. Kitap, Turhan Kitabevi, Ankara 2014.
- Pazarıcı**, Hüseyin: Uluslararası Hukuk Dersleri 4. Kitap, Turhan Kitabevi, Ankara 2016.
- Pirinççi**, Ferhat/**Güler**, Mehmet Çağatay: “Azerbaycan’ın Stratejik Sabrının Sonu ve Karabağ’da Yeni Denklem”, Ataman, Muhittin/Pirinççi, Ferhat (ed.), Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu, Seta, İstanbul 2021, s. 205-228.
- Reçber**, Kamuran: Uluslararası Hukuk, Dora Yayıncılık, Bursa 2016.
- Rozañov**, Anatoliy A./**Douhan**, Alena F.: Collective Security Treaty Organisation 2002-2012, Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces, Geneva-Minsk 2013.
- Saat**, J. H.: “The Collective Security Treaty Organization”, Conflict Studies Research Center Central Asian Series No: 05/09, 2005, s. 1-21.
- Sargsyan**, Gayane: “Armenia Questions CSTO Role”, <https://iwpr.net/global-voices/armenia-questions-csto-role>, (Erişim Tarihi: 27.06.2023).
- Sarıkaya**, Yalçın/**Aslanlı**, Araz: “Karabağ Sorununda Diplomatik Müzakereler ve Minsk Süreci”, Ataman, Muhittin/Pirinççi, Ferhat (ed.), Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu, Seta, İstanbul 2021, s. 141-166.
- Seferov**, Rehman/**Akış**, Ayhan: “Karabağ Savaşı ve Bağımsızlık Sonrası Yaşanan Sorunların Azerbaycan’daki Göçe Etkileri”, Bayram, Fatih/Yılmaz, Şakir (ed.), Avrasya Etüdüleri, TC BAŞBAKANLIK Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara 2006, s. 207-224.
- Seferov**, Rehman/**İbadov**, Adalet: “Ermenistan’ın Karabağ’ı İşgal Süreci ve Sonrasında Azerbaycan’da Yaşanan Zorunlu Göçler ve Sorunları”, Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi, Sayı 18, 2007, s. 159-173.
- Shaw**, Malcolm N.: International Law, Cambridge University Press, Cambridge 2021.
- Shaw**, Malcolm/**Hart**, Naomi: Report on War Crimes in the Occupied Territories of the Republic of Azerbaijan and the Republic of Armenia’s Responsibility, Red N Line, Baku 2020.

- Slomanson**, William R.: *Fundamental Perspectives on International Law*, Wadsworth, Boston 2011.
- Strateji Araştırmalar Mərkəzi (SAM)**: *The Nagorno-Karabakh Conflict a Historical & Legal Appraisal*, Baku 2013.
- Sur**, Melda: *Uluslararası Hukukun Esasları*, Beta Yayıncılık, İstanbul 2020.
- Şefiyev**, Ferid/**Huseynov**, Vasıf: "İkinci Karabağ Savaşına Giden Yol", Ataman, Muhittin/Pirinççi, Ferhat (ed.), *Çıkmazdan Çözümüne Karabağ Sorunu*, Seta, İstanbul 2021, s. 169-181.
- Taşdemir**, Hakan: "Silahlı Çatışmalarda Sivil Kişilerin ve Sivil Nesnelerin Korunması", Taşdemir, Fatma/Albayrak, Gökhan (ed.), *Uluslararası İnsancıl Hukuk: Kavramlar, İlkeler ve Yeni Gelişmeler*, Adalet Yayınevi, Ankara 2018, s. 37-60.
- TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu Ermenistan'ın Azerbaycan'a Saldırması ile Başlayan Gerilim ve Çatışma Sürecinde Yaşanan Hak İhlalleri ve Türkiye'deki Ermeni Vatandaşlarımızın Durumu Alt Komisyonu**: *Ermenistan'ın Azerbaycan'a Saldırması ile Başlayan Gerilim ve Çatışma Sürecinde Yaşanan Hak İhlalleri ve Türkiye'deki Ermeni Vatandaşlarımızın Durumuna İlişkin Rapor*, TBMM Basımevi, Ankara 2021.
- T.C. Kamu Denetçiliği Kurumu (Ombudsmanlık)**: *Azerbaycan - Ermenistan Savaşında Ermenistan Silahlı Kuvvetleri Tarafından Gerçekleştirilen İnsan Hakları İhlallerine İlişkin Rapor*, Kamu Denetçiliği Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- Topal**, Ahmet Hamdi: *Uluslararası Terörizm ve Terörist Eylemlere Karşı Kuvvet Kullanımı*, Beta Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Torun**, Abdullah: "Bölgesel Hegemonyanın Bir Aracı Olarak KGAÖ", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, Cilt 9, Sayı 19, 2015, s. 1-23.
- Tuncel**, Turgut Kerem: "Güney Kafkasya'da 2-5 Nisan 2016'da Yaşanan 4 Gün Savaşı", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 53, 2016, s. 301-338.
- Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu**: *Ermenistan'ın Karabağ'daki Eylemleri: İnsan Hakları İhlalleri ve İhlallerin Takibi*, TİHEK Yayınları, Ankara 2021.
- Tütüncü**, Ayşe Nur: *İnsancıl Hukuka Giriş*, Beta Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Uzun**, Elif: *Milletlerarası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğu*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2016.

- Veliyev**, Cavid: “Jeleznovodsk Bildirisi’nden Moskova Bildirisi’ne Rusya’nın Dağlık Karabağ Politikası”, Ataman, Muhittin/Pirinççi, Ferhat (ed.), Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu, Seta, İstanbul 2021, s. 301-324.
- Vermez**, Hüseyin: Dağlık Karabağ Göçmenlerinin Sosyo-Ekonomik Problemleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, TC Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2007.
- Yesevi**, Çağla Gül: “Orta Asya’da İşbirliği ve Bütünleşme: KGAÖ Örneği”, Küresel Eğilimler Serisi, 2013, s. 1-12.
- Yeşilot**, Okan: “Karabağ Savaşının Sessiz ve Mağdur Tanıkları”, Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 15, 2006, s. 85-92.
- Yılmaz**, Reha: “Dağlık Karabağ Şavaşının İnsan Hakları Açısından Analizi”, Aras, Osman Nuri/Dedeyev, Bilal/Yılmaz, Reha/İbayev, Vefaddin (ed.), Karabağ Savaşı Siyasi Hukuki Ekonomik Analiz, Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü 2008, s. 65-124.
- Yüksel**, Cüneyt/Yüce, Hamza: “Uluslararası Hukuk Açısından Dağlık Karabağ Sorunu ve İkinci Dağlık Karabağ Savaşını Sona Erdiren Ateşkes Antlaşması”, İstanbul Hukuk Mecmuası, Cilt 80, Sayı 3, 2021, s. 1021-1065.

Elektronik Kaynaklar

- <http://www.cisstat.com/eng/cis.htm>, (Erişim Tarihi: 10.01.2023).
- <https://en.odkb-csto.org/25years/>, (Erişim Tarihi: 04.01.2023).
- https://en.odkbcsto.org/documents/documents/dogovor_o_kollektivnoy_bez_opasnosti/#loaded (Erişim Tarihi: 02.02.2023).
- <https://en.odkb-csto.org/25years/>, (Erişim Tarihi: 04.02.2023).
- <https://www.icj-cij.org/en/case/4>, (Erişim Tarihi: 11.02.2023).
- <https://en.odkb-csto.org/>, (Erişim Tarihi: 02.02.2023).
- <https://en.odkb-csto.org/structure/>, (Erişim Tarihi: 21.02.2023).
- <https://en.odkb-csto.org/25years/>, (Erişim Tarihi: 02.03.2023).
- https://en.odkb-csto.org/authorized_organ/parliamentary_assembly/, (Erişim Tarihi: 02.03.2023).
- <https://en.odkb-csto.org/documents/documents/rezolyutsiya-ot-sotrudnichestve-organizatsii-obedinennykh-natsiy-s-organizatsiy-dogovora-o-kollektiv/#loaded>, (Erişim Tarihi: 28.04.2023).
- https://en.odkb-csto.org/international_org/, (Erişim Tarihi: 28.04.2023).

<https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/Bishkek%20Protocol.pdf>, (Erişim Tarihi: 03.04.2023).

<https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/i-ve-ii-qarabag-muharibesi/44-gun-suren-veten-muharibesi-ii-qarabag-muharibesi>, (Erişim Tarihi: 09.06.2023).

<https://president.az/az/articles/view/45923/print>, (Erişim Tarihi: 09.06.2023).

<https://www.nato.int/>, (Erişim Tarihi: 14.06.2023).

<https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=29645>, (Erişim Tarihi: 19.06.2023).

https://en.odkb-csto.org/training/CSTO_collective_forces/, (Erişim Tarihi: 19.06.2023).

https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf, (Erişim Tarihi: 02.07.2023).

https://ihldatabases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/States.xsp?xp_viewStates=XPages_NORMStatesParties&xp_treatySelected=375, (Erişim Tarihi: 02.07.2023).

https://en.odkb-csto.org/documents/documents/ustav_organizatsii_dogovora_o_kollektivnoy_bezopasnosti_#/loaded, (Erişim Tarihi: 01.08.2023).

<https://www.reuters.com/article/us-armenia-azerbaijan-csto-idCAKBN26T2F2>, (Erişim Tarihi: 04.08.2023)

<https://ria.ru/20201008/karabakh-1578859528.html>, (Erişim Tarihi: 04.08.2023).

<https://www.icj-cij.org/case/92>, (04.08.2023).

https://www.icj-cij.org/public/files/permanent-court-of-international-justice/serie_A/A_17/54_Usine_de_Chorzow_Fond_Arret.pdf, (Erişim Tarihi: 04.08.2023).

<https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/104/104-20010627-JUD-01-00-EN.pdf>, (04.08.2023).

https://www.icj-cij.org/public/files/permanent-court-of-international-justice/serie_AB/AB_74/01_Phosphates_du_Maroc_Arret.pdf, (Erişim Tarihi: 04.08.2023).